

БОРЂЕ МИТРОВИЋ
Музејски савешњик
Историјски музеј Србије

ИСТРАЖИВАЊА САРАДНИКА ИСТОРИЈСКОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ У МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ

Када мир дуже траје установе културе заживе боље, почну да планирају и раде студиозније, те тада настану и дела трајније вредности. Историјски музеј Србије, мада ни до данас није ни адекватно смештен нити кадровски „комплетиран”, и сам је 70-тих и 80-тих година минулог ХХ века, имао низ амбициозних планова. Поред осталог, више истраживача је у његовој организацији одлазило у суседне земље да би се тамо пре свега евидентирало, описало и снимило бар нешто од дела материјалне културе, која је или пореклом српска или је од интереса за историју српског народа („покретна културна добра” – како их је наш законодавац „крстио” – у овом случају реч је о *историјским предметима*). Ми смо својевремено на једном ширем скупу посебно реферисали о проблему идентификације, категоризације и разврставања музејских предмета како према установама којима треба да припадну, тако и о њиховом разврставању по збиркама.¹ Ипак, сматрамо да је потребно да се и овога пута дају неке напомене у вези с тим, како би рад сарадника Историјског музеја Србије био схватљивији када се говори о истраживањима у манастиру Хиландару.

Предмети у музеју (дакле, оно што се назива *музејски предмет*) су она покретна културна добра која садрже у себи неко сведочанство о ствараоцу, личности, догађају, времену или простору у којем су настала. То дакако, још увек није, чак не мора никада ни бити, експонат. Он се уноси у музејске збирке и фондове због порука које у себи садржи, а

¹ Борђе Митровић, *О класификацији музеја и концепције настанка и развоја збирки са посебним освртом на проблематику историјских музеја*, Зборник МР БиХ, Година III-IV, бр. 3-4, Сарајево 1977-1978, стр. 123-131.

да ли ће бити и излаган, и тако постати експонат, то зависи од квалитета порука које у себи има, у овом случају од историјског значаја (када се говори о историјским музејима).² Наш законодавац је „у надлежност” Историјског музеја Србије ставио следеће музејске предмете: оружје и војну опрему, униформе (професионална одећа у целини), заставе, знамење, медаље и споменице у својству одликовања, реалије и меморијалне предмете (посебно оне који су припадали значајним личностима или су потицали са места важног историјског догађаја), карте, планове, атласе, привредно-техничке материјале, печате, плакате, летке, прогласе, фотографије *од историјске вредности* и сл.³

Када је реч о манастиру Хиландару ова проблематика се вишеслојно мултиплицира. С тим у вези сложиће се и запитати и онај који

² О *музеалним својствима и моћима* музејског предмета писали смо у поменутом раду, стр. 127. Догоди се да многи предмети који доспеју у музеј остану у студијским збиркама и да никада не угледају светло дана.

³ Закон о културним добрима Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 71 од 22. XII 1994. године, и Решење о надлежности музеја, Службени гласник РС, бр. 28 од 27. VII 1995. године, стр. 1025-1026. На овом месту морамо се осврнути на формалистички законодавни „налог” и оно што се у практичном раду мора ипак другачије гледати па и другачије поступати при раду. Законодавац, дакако, мора кодификовати сваку материју па и ову о културним добрима. Но, скрећемо пажњу на двослојност код вредновања поменутих предмета. Основна вредност, коју законодавац превасходно има у виду, је она стечена самим настанком предмета, но поред те *наменске вредности*, стицајем разних околности и употребом, предмети добијају и додатна, *стечена својства*. Отуда ће многи од тих предмета при категоризацији и валоризацији добити и нов третман. Примера има доста, сликовитости ради навешћемо неке. Једна уметничка, па и занатска творевина, не би, понекад, ни била предмет пажње да није припадала некој истакнутој личности или да не потиче са локалитета великог историјског збивања (већ смо наводили пример штуле Вука Караџића, која би се свакако давно „затурила” да није њему припадала; исто тако нека уметничка дела једва да би и била запажена да нису често једини „сведок” о некој личности, њеном изгледу на пример, и слично). Захваљујући тим стеченим својствима низ предмета постаје занимљив већем броју стручњака, па су занимљиви и за више музејских установа. По нашем суду, верујемо и већине истраживача уопште, те додатне вредности само увећавају значај неког примерка и не би требало да буде спорно што та њихова вишеструка својства наводе и на занимање експерата разних струка и што се мултидисциплинарно проучавају. Ову опаску не би ни чинили да се није и код истраживања у самом манастиру Хиландару појавило и другачије, рекао бих, једнозначно и неприхватљиво становиште (видети П. Влаховић, *Етнолошке одлике манастира Хиландара, Друга казивања о Светијој гори*, Просвета, Београд 1997, стр. 194; није дакле реч ни о каквом „посезању” од других сарадника музеја за „туђим” материјалима, како се тамо каже, већ је реч о вишеструком интересу за проучавање, обраду и заштиту појединих предмета).

није „из струке”, мимо свих прописа и теоријских образлагања: *шта у њом светом месту није историјско?* Генерално узев, то је тачно, но посленици на заштити културних добара морају и овде да се придржавају устаљених токова и метода рада. Имајући све речено у виду почели смо постепено, пажљиво, скоро неприметно да обављамо свој део посла. Пишући о истраживањима у овом манастиру, академик Дејан Медаковић скоро запознаје наводећи последицу „да су историчари уметности последњи стигли на Атос”.⁴ Нажалост, после њих су стигли и истраживачи који се баве самом заштитом „покретних културних добара”, док су *последњи међу њима стигли заштитари историјских предмета*.⁵

Професор Универзитета у Београду др Никола Вучо, сарадник Историјског музеја Србије готово од његовог оснивања, извесно један

⁴ Димитрије Богдановић, Војислав Ј. Ђурић, Дејан Медаковић, *Хиландар*, 1978, стр. 202; поновљено у посебној књизи академика Дејана Медаковића: *Истраживања српских старина*, 1985, стр. 121.

⁵ Не можемо а да и овога пута не скренемо пажњу на штету што је ова струка у нас запуштена и, практично, препуштена самоницијативи и ентузијазму појединаца који раде у музејима, јер предмет цивилизација и материјалне културе не постоји на катедрама историје, а запослени историчари у музејима се и данас самоуко, рекли бисмо, сналазе и специјализују (чак нема више ни стручних скупова ни специјалистичких семинара, како то чине архивисти, на пример; па ни једног часописа који се бави теоријским питањима музеолошке струке; неки часописи, као на пример овај у којем се рад објављује, имао је скоро редовно рубрику *Из музеологије*, у броју 13-14, чак је 200 страница уступио за саопштења са, како је то нагласио на скупу југословенских музеалаца у Мостару – видети *Зборник* у нашој белешци 1 – др Антон Бауер – први у свету посвећен историјским музејима). Које су последице проистикале већ смо указивали, најдрастичнији пример је *Историја српског народа*, где само у једном тому, на пример, има цело туце оваквих омашки: долама кнеза Милоша је Карађорђева, на фотографији је хајдук Вељко иако је он погинуо скоро три деценије пре него што је овај технички изум и патентиран (види о томе више у нашем тексту каталога изложбе *Обреновићи*, Београд 1997, стр. 29-31; о портрету према којем је Анастас Јовановић урадио литографију хајдук Вељка писао је још проф. Павле Васић, затим руковаца збирке Анастасовс оставштине у Музеју града Београда Радмила Антић, а последњи Горан Малић посветио је томе и посебан осврт: *Полићка: Култура, уметност, наука*, год. XLII, бр. 7, 30. мај 1998). Ова доиста капитална едиција ће се читати деценијама, ако буде среће и вековима на свим континентима, но, нажалост, са овим дезинформацијама. Да се више обраћала пажња на материјалну културу нашег народа ово се, наравно, не би десило (не би, свакако ни умног Стојану Новаковићу, сетимо се само са колико труда је обрадио питање грба у Срба када је то затребало, мада га је један од уредника поменуте едиције назвао ни мање ни више већ: дилетантом! С. Ђирковић, *Дилетанти у развоју српске историографије. Настава историје*, Нови Сад, година III, бр. 6, 1997, стр. 19-24).

од најбољих истраживача историје привреде у обновљеној Србији,⁶ досетио се да би „са марксистичког становишта” требало претходно обрадити привреду манастира. Ова иницијатива показала се „проходном” код власти па је тако у првој екипи, која је заправо тек сондирала терен, био и професор Вучо.⁷ Мада је за историју Срба манастир Хиландар превасходно важан због средњег века, а како у овом музеју тај период изучавају даме, морао се наћи „референт” за ова истраживања међу кустосима који се баве каснијом историјом, па је тако потписника ових редака запала та лепа дужност. Први његов боравак у Хиландару (опет сондажни) обављен је тек 1980, а *илански истраживачки рад почео је од 1982. године*. Свеукупно истраживање и рад, мимо обимних и често нереалних планова, свео се на следеће: *привреда манастира; манастир Хиландар и усџанци с почетка XIX века; и, истраживања, евиденција и снимање и заштитна историјских предмета*.⁸

1. Привреда

Како смо већ поменули, професор Вучо је осмислио и предводио истраживачки рад у вези са овом проблематиком. Период средњег века добио је да истражи, за ово питање извесно један од најпозванијих истраживача за ту област, др Милош Благојевић, такође професор Универзитета у Београду (сада и члан Српске академије наука и уметности). За изучавање периода од XV до XIX века тражена је погодна личност, па како се у томе није успело, др Никола Вучо је преузео на себе обавезу да ово питање некако разреши. У два одласка ова двојица истраживача (Благојевић и Вучо) прибавила су драгоцене податке. Но, године и

⁶ Из великог стваралачког опуса професора Вуча споменућемо само два капитална дела: *Распадање еснафа у Србији*, I и II, САНУ 1954, 1958, и *Развој индустрије у Србији*, САНУ 1981.

⁷ Ту прву екипу сачињавали су, уз професора Вуча, Едиб Хасанагић, директор Музеја, Петар Поп-Лазич, археолог, и уметнички фотограф Мирко Ловрић (у манастиру су боравили од 26. XI до 1. XII 1974).

⁸ Прве две су истраживачке историчарске теме, а последња је требало да чини окосницу онога што овај музеј по Закону о заштити културних добара ради. Подразумева се већ да је потписник ових редова у свему, па и у планирању, био у сталном контакту са руководиоцем средњовековног одељења у Историјском музеју Србије; првобитно је то била мр Марија Јанковић (сада у Историјском институту САНУ), а потом њена наследница Љиљана Лађевац, удата Алексић; њихове инструкције биле су од прворазредне важности у раду.

неумитно бреме времена које је носио професор Вучо учинили су своје. Да и даље одлази у манастир било је искључено. Уз велико разумевање Архива Србије, однето је у његов стан на хиљаде снимака грађе, па и микрочитач. Професор је чак и урадио један текст обима од скоро 140 страница (*Привреда манастира Хиландара у XIX веку*), но то је остало у таквом стању да је публикување искључено без новог читања, ревизије и допуна. Снимци који су урађени 1974, потом и из нешто каснијих година, драгоцени су и ми ћемо неке од њих овде први пут публикувати и бар на тај скроман начин одати дуг и признање овом ентузијастички који је жарко желео да овај рад заврши; последњи на којем је провео хиљаде сати.⁹ Професор Благојевић, с обзиром на околности, а и из обзира према колегиници др Мирјани Живојиновић која је на тој теми већ радила (сада је већ и штампана њена књига о манастиру Хиландару), напушта наведену замисао. Његов одлазак у манастир Хиландар, међутим, дао је значајан допринос историјској науци. Наиме, он је за неколико исправа утврдио аутентичност, датацију, ауторе преписа и др.¹⁰

II. Манастир Хиландар и устанци с њочешка XIX века

С обзиром на то да је Историјски музеј Србије преузео некадашњи Музеј Првог српског устанка и да башти наследство,¹¹ желели смо да се за *Зборник* посебно обради улога овог манастира у устанцима Србије и Грчке са почетка XIX века. Пошто је хиландарска грађа писана предвуковским писмом, потом бугарским, руским, и наравно, грчким, замолили смо др Миодрага Петровића и мр Милорада Радевића да

⁹ И потписник ових редака чинио је неке исписе за професора Николу Вуча, но све те резултате ваљало би објединити и ипак колико-толико учинити доступним истраживачима. У овом прегледу је то свакако неизводљиво.

¹⁰ Милош Благојевић, *Господари Срба у Подунављу. Прилог српској дипломатици, ИГ*, 1-2, 1983, стр. 43-52; Исти, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, у делу: *Свети кнез Лазар, сјоменица о шестој сјогодишњици Косовског боја*, Српски архијерејски Синод Српске православне цркве, 1989, стр. 47-61.

¹¹ На 150. годишњицу устанка, 1954. године, основан је посебан музеј, смештен у Копању кнеза Милоша у Топчидеру, а из Народног музеја је преузет велики део предмета из њихове историјске збирке. Тако су се спајањем овог музеја са Историјским музејом Србије нашли на једном месту највреднији предмети из историје српског народа који су до данас очувани (*Зборник* у којем ово публикујемо започео је да излази у Музеју Првог српског устанка; видети више према раду Штефице Радмановић, *Зборник Историјског музеја Србије 1959-1996. Библиографија*, бр. 29-30, 1998, стр. 429-478).

обаве ова истраживања. Већ при првим боравцима, међутим, увидело се у коликој мери је ово комплексно питање, посебно и отуда што је заузет став да би требало прегледати сву грађу до завршетка Првог светског рата и микрофилмовати важније акте, те је ова акција пренета у надлежност Архива Србије.

III. Историјски предмет

Сложеност посла и овде се показала у свим видовима. Истраживање, евиденција, опис, снимање и конзервација нису раније обављани. Хронолошки и типски разнолики материјал (од привредних предмета до застава, оружја, личних предмета, фотографија, и то од раног средњег века до данас) захтевао је присуство стручњака разних специјалности и то на дуже време, што је, наравно, било незамисливо и неизводљиво, како финансијски тако и због зазора тадашњих власти Грчке при издавању дозвола. Већ при нашем делимичном увиду у стање материјала, закључили смо да конзерватори морају хитно да интервенишу, јер је део предмета већ увелико упропашћен („Душанова застава” и др). Но, и ту се наишло на скоро непремостиве препреке јер за неке материјале нисмо ни имали конзерваторе мушкарце. Чинило нам се на моменте да ништа нећемо успети.¹² Посматрајући сада са веће временске дистанце те наше акције, потпуно смо уверени да ништа не бисмо ни успели да није било јаке жеље, високе свести и ентузијазма сарадника и изванредног разумевања монаха. Потписник ових редака никада не може заборавити пријем, сада већ, нажалост, покојних, старца Никанора,

¹² Неопходно је да истакнемо да је између колега из наших музеја тих 80-тих година дошло до изванредне сарадње. Скоро сви смо се на изванредан начин подредили Душану Миловановићу из Музеја примењених уметности. Будући да је највише од нас боравио у манастиру и да је умео да нас окупља без трунке надређености, почели смо се њему обраћати скоро за сваку ситницу. Његова тактичност и умешност у опхођењу одржавала је на окупу све нас независно из којег смо музеја и по којем смо послу ишли. У овоме су кустосе следили и конзерватори, које је, углавном, предводио Александар Стојковић из Народног музеја. Миловановић је пак само гледао да помогне, ни не питајући, ако сами нисмо говорили, шта ми то радимо. Није му сметало ни што му понекад данима узимамо фотографа јер свог нисмо водили... Камо среће да је овакав склад у раду био и у Београду, и да је сталан. У недавно објављеној књизи принц Томислав Карађорђевић поред осталог каже: „Забога, њистоје ствари које се не смеју доводити у ишњање, око којих не сме бити неслоге. Једна од тих ствари је и Хиландар”, и ми смо доиста под овим геслом и радили (*Мемоари*, Топола–Опленец 1999, стр. 492).

неумитно време времена које је носио професор Вучо учинили су своје. Да и даље одлази у манастир било је искључено. Уз велико разумевање Архива Србије, однето је у његов стан на хиљаде снимака грађе, па и микрочитач. Професор је чак и урадио један текст обима од скоро 140 страница (*Привреда манастира Хиландара у XIX веку*), но то је остало у таквом стању да је публикавање искључено без новог читања, ревизије и допуна. Снимци који су урађени 1974, потом и из нешто каснијих година, драгоцени су и ми ћемо неке од њих овде први пут публиковати и бар на тај скроман начин одати дуг и признање овом ентузијастички који је жарко желео да овај рад заврши; последњи на којем је провео хиљаде сати.⁹ Професор Благојевић, с обзиром на околности, а и из обзира према колегиници др Мирјани Живојиновић која је на тој теми већ радила (сада је већ и штампана њена књига о манастиру Хиландару), напушта наведену замисао. Његов одлазак у манастир Хиландар, међутим, дао је значајан допринос историјској науци. Наиме, он је за неколико исправа утврдио аутентичност, датацију, ауторе преписа и др.¹⁰

II. Манастир Хиландар и устанци с почетка XIX века

С обзиром на то да је Историјски музеј Србије преузео некадашњи Музеј Првог српског устанка и да башти наследство,¹¹ желели смо да се за *Зборник* посебно обради улога овог манастира у устанцима Србије и Грчке са почетка XIX века. Пошто је хиландарска грађа писана предвуковским писмом, потом бугарским, руским, и наравно, грчким, замолили смо др Миодрага Петровића и мр Милорада Радевића да

⁹ И потписник ових редака чинио је неке исписе за професора Николу Вуча, но све те резултате ваљало би објединити и ипак колико-толико учинити доступним истраживачима. У овом прегледу је то свакако неизводљиво.

¹⁰ Милош Благојевић, *Господари Срба у Подунављу. Прилог српској дипломатици*, ИГ, 1-2, 1983, стр. 43-52; Исти, *Кнез Лазар књижевник Хиландара*, у делу: *Свети кнез Лазар, сјоменица о шестој стогодишњици Косовског боја*, Српски архијерејски Синод Српске православне цркве, 1989, стр. 47-61.

¹¹ На 150. годишњицу устанка, 1954. године, основан је посебан музеј, смештен у Копању кнеза Милоша у Топчидеру, а из Народног музеја је преузет велики део предмета из њихове историјске збирке. Тако су се спајањем овог музеја са Историјским музејом Србије нашли на једном месту највреднији предмети из историје српског народа који су до данас очувани (*Зборник* у којем ово публикујемо започео је да излази у Музеју Првог српског устанка; видети више према раду Штефице Радмановић, *Зборник Историјског музеја Србије 1959-1996. Библиографија*, бр. 29-30, 1998, стр. 429-478).

тада проигумана, и неуморног оца Митрофана; отац Григорије касније одлази у Свету земљу, а отац Хризостом за владикау, па се и тај наш „тим” расу...

Не рачунајући свој први (сондажни) боравак у манастиру Хиландару 1980, ни онај из 1986, када смо организовали одлазак већег дела сарадника Историјског музеја Србије у Свету гору, укупно сам тамо ради истраживања био четири пута (од тога једном сам практично само асистирао професору Вучу, а само једном сам водио још једног музејског сарадника, др Вељка Ђурића, тада приправника, сада доцента Универзитета).¹³

Поменућу овде (како се на ово питање не бих наново освртао) организацију рада на изради витрина. У договору са старцем Никанором организовали смо одлазак једног столара (г. Миодраг Петровић) и једног бравара (г. Живко Петровић), обојица из Краљева, како би урадили *витрине за доњу салу нове зграде манастирске библиотеке*. Нацрте је урадио архитекта Републичког завода за заштиту споменика културе, г. Слободан Баришић (сем за заставе, које је урадио др Франц Цурк). У неколико наврата ова двојица мајстора су доиста крајње савесно и прилежно радили на овом послу и успешно га привели крају. Како је братство њихово присуство користило и за низ других корисних послова, они су у Хиландар одлазили више пута и мимо нашег посредовања.¹⁴ У тим витринама требало је да стоје разноврсни материјали које смо обрадили, снимили и, наравно, конзервирани. Братство се, ме-

¹³ Сваки одлазак у Свету гору посебна је прича и у сваком случају незабораван. Било је оних „царских”, када све тече за неверицу, али и оних када смо помишљали хоћемо ли извући живу главу. Један од таквих је био и први одлазак у Свету гору са професором Вучом. Наиме, на путу између Дафне и Кареје задесило нас је такво невреме да је буквално однет пут којим је ишао наш аутобус (онај трофејни, из Другог светског рата којег нико није заборавио ко се у њему само једном возио!). И док су сви путници узели своје пртљаге и отишли ка Кареји, ја сам са професором Вучом, миц по миц, корак по корак, лагано ишао кроз шуму, ни не знајући како да нађемо хиландарски конак, јер сам први пут овуда ишао. Негде у сумрак коначно смо стигли, а тек сутрадан сам са једним грчким мазгаром отишао у шуму по ствари. Други пут је, опет, била таква бура на мору да сам гледао и непоправљиве атеисте како се крсте...

¹⁴ Према договору са манастиром и Миинистарством културе (Комитетом, Секретаријатом, како се све зваше) мајсторима су обезбеђена средства само за путне трошкове и преноћиште у Солуну, остало су надокнађивали Хиландарци (наводно, било је то доста повољније него да ангажују мајсторе из Грчке). Касније, по завршетку витрина и ово је давање с наше стране престало, па нисмо ни знали како су се све ови мајстори довијали за даљи одлазак у манастир.

ђутим, предомислило, па су витрине стајале неискоришћене годинама. Братство се такође није сложило ни са преуређењем житнице и подрумског простора, где су били смештени огромни питоси, бурад, млинови и други разноврсни предмети из области привредних активности манастира, и то старих колико и сам манастир, што би било посебно атрактивно и незаборавно за све посетиоце (ово тим пре што су такви материјали код нас у Србији или сасвим нестали или су толико ретки да се једва запажају).

Заставе. Да почињемо преглед историјских предмета у манастиру Хиландару са заставама (и грбовима), има за то ваљаних разлога. 1. Како је то још Соловјев истакао: то су два најважнија симбола државе; 2. Једина очувана застава за коју се, бар по предању, тврди да је немањића (и то цара Душана, најистакнутијег владара из те династије), налази се у овом манастиру.

Овде ћемо само сажето изнети резултате истраживања о нашим средњовековним заставама. Једина застава из тог доба, сигурно датирана, са сигурним подацима о пореклу, је она из Моровића, сада у Музеју Срема у Сремској Митровици, а једина која се везује за Немањиће је ова „Душанова” у манастиру Хиландару.¹⁵ Да одмах наведемо, када је о застави из Моровића реч, да је проф. Станоје Станојевић био у праву: она је настала највероватније у години смрти цара Душана, или непосредно иза смрти, и поклоњена је од града Призрена цркви Успења Богородице у Скопској Црној Гори (тј. манастиру Матејичу, како је у литератури више познат) и то за сам чин освећења храма.¹⁶

Ова која се по предању у манастиру Хиландару приписује цару Душану далеко је проблематичнија. Материјал и боје углавном је разрешио др Франц Цурк, док датирање и припадност остају за даља истраживања. Но, пођимо редом. *Датирање* није једноставно. Др Цурк

¹⁵ С обзиром на педантност и прилежност Саве Хиландарца, који је, уз остало, као монах провео у овом манастиру безмало пуне три деценије (1881–1911) и сав свој живот и дело посветио овом манастиру, важно је шта он бележи о боравку цара Душана у Светој гори: „При њојласку оставила је његова светиња манастиру за усјомену једну заставу, која се и данас чува у цркви”. *Историја манастира Хиландара*, Београд 1997, стр. 8. Ми ћемо због ограничености простора изоставити „брдо” података из наших исписа и задржаћемо се само на оним најважнијим и, за ову потребу, најнужнијим подацима (ова напомена односи се и на обраду осталих предмета).

¹⁶ Станоје Станојевић је у два наврата објављивао свој текст о средњовековним српским заставама, прво у *Полијци*, 6. IX 1930. године, а потом исти текст и у књизи *Из наше прошлости*, 78-80; о застави из Моровића писаћемо (надамо се) посебно.

мисли да је могуће да је материјал и старији од времена цара Душана.¹⁷ Ми смо, наравно, претраживали материјале не бисмо ли нашли сличан, ако не исти текстил, па да на тој основи (аналогичјом) разрешимо и питање времена настанка ове заставе. Извесно је да постојећи датирани узорци потврђују старост ове заставе. Најприближнији материјал, датиран управо у XIV век, и то рађен у византијским радионицама, потврђује предање.¹⁸ Према томе, предање о пореклу ове заставе добија, бар у овом погледу, потврду. Да ли је то пак застава самог цара Душана, или ју је он већ при доношењу у овај манастир, када је тамо стигао са својом супругом и делом пратње, у неку руку сматрао реликвијом те је ту и оставио, остаће да се нагађа.¹⁹

Форма потврђује облик такозваних коњаничких застава, троугластих, карактеристичних и за то време. *Димензије*. Ваља усвојити оне димензије које даје др Франц Цурк: 276 см по хоризонталној основи, 245 см по вертикали (уз копље) и 369 см по хипотенузи.²⁰

Боје ове заставе навођене од низа истраживача делимично се разликују. До те разлике могло је доћи и због варљивости увида „голим

¹⁷ Др Франц Цурк је ово изнео у једном разговору са новинаром: Слободан Васић, *Словенац сјасава српска знамења, Полиџика*, 5. мај 1997, стр. 18.

¹⁸ Otto von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Tübingen – илустрација 90; Видети и Renate Jaques – Ernst Flemming, *Encyclopedia of textiles*, New York, стр. 238. Евентуалне претпоставке да правцем кретања кракова крста-свастике, коју запажа арх. Пера Ј. Поповић, 1938, па наравно и др Цурк, мислимо да не би разрешиле датирање, јер управо на примерку датом у поменутој њујоршкој енциклопедији на истом комаду текстила, датираном такође у XIV век, налазе се оба типа крста – тик један поред другог. (Веома смо захвални колегиници Маријани Маци Петровић, библиотекарки Музеја примењених уметности у Београду која нам је несебично помогла у трагању за подацима). О везу видети Gabriel Millet, *Broderies religieuses de Style Byzantin*, Париз, 1947. Уопште узев, веома прегледан увид у настанак и развој „свастике” даје сликар и писац, господин Петар Радичевић у свом богато илустрованом делу: *Знамења богова и владара*, 1. књ. серије: *Чудесни свей симбола*, Перарт, Београд 2000, стр. 162-169.

¹⁹ Из низа текстова који обрађују питање боравка цара Душана у Светој гори, ово најпотпуније обрађује Душан Кораћ, *Свешта гора и цар Стефан Душан 1345-1355*, у делу: *Казивање о Свештој гори*, Просвета, Београд 1995, стр. 81-99. (После ове, прве, књиге *Казивања*, изашле су још две, о чему ће још бити речи).

²⁰ Др Франц Цурк с правом упозорава да је по вертикалној линији дошло до скраћивања платна због похабаности дела текстила уз копље, па и димензије ове заставе које имамо односе се на стање из 1983. године када је застава конзервирана. Но, то скраћивање није могло бити знатније. Мимо др Цурка, мислимо да је најпрецизнији у мерењу био архитекта Перо Ј. Поповић, који даје следеће размере: 275x240x370 цм (П. Ј. Поповић, *Из хиландарске ризнице*, ПЗКЈИФ, 18, 1938, стр. 357).

оком”. Др Франц Цурк је извршио анализе које би требало да буду потпуно тачне (ово је омогућено и делом на оним остацима текстила који није био изложен дневним утицајима – превијани делови, делови код копља и тулца). Како је застава склопљена од шест у основи правоугаоних поља, распоред тих боја је следећи: доња и горња поља су *црвене*, а четири средња *зелене* боје.²¹ Ресе су биле наизменично *зелено-плаве* боје.

Крст затсечен на овој застави накнадно је аплициран и по врсти текстила припада XVIII веку, па га је др Цурк изложио уз заставу у манастиру Хиландару, не враћајући га на саму заставу.²²

Навешћемо још неколико података о српским средњовековним заставама, посебно због њихових боја. Још су Константин Јиричск и Станоје Станојевић наводили да је отац цара Душана, краљ Стеван Дечански, по једном посланству које је ишло 1326. године „у Мисир”, тражио од султана да му пошаље заставу зелене боје.²³ Да ли је то ова? Тешко је рећи. Ако бисмо ову претпоставку хтели да усвојимо, онда бисмо морали претпоставити да је у погледу боја његова жеља делимично поштована – главнина – четири централна поља заставе била су зелена. Истина, поља – горње и доње, црвене боје, могла су бити и накнадно придодата. Но, ово би све било довијање којем је тешко наћи ваљану потврду. Било је већ претпоставки да је ово Душанова застава из његове славне битке код Велбужда из 1330. године, па је отуда цар Душан и похрањује у манастиру Хиландару. И ово је недоказиво. Врсни сликар XVI века, Лонгин, који је могао још увек затећи неку од очуваних средњовековних застава, на својој чувеној икони где даје житије краља Сте-

²¹ Ми смо мислили да је горње поље црвено, средња поља резедо зелена, а доње поље жућкасте, боје злата, како смо то прибележили при увиду на лицу места 1980. године. Конзерватор Александар Стојковић је процењивао да је горње поље „прљаво ружичасте боје”, средња поља „плавакasto-зеленкасте”, а доње „поље сада је боје песка, као када папир *пожухи*...” Поменути архитекта Поповић процењивао је да је распоред боја следећи: оранж горе, зелено у средини и жуто доле. Димитрије Аврамовић пак бележи следећи распоред боја: одозго и одоздо црвена, а у средини зелене боје. Извесно да је ова последња процена коју смо навели и најпрецизнија, сликарско око није преварило, тим пре јер су то потврдиле и Цурковс прецизне анализе а и чињеница да је Аврамовић своје белешке чинио још далеке 1847. године (А. Стојковић, *О стању двеју старих застава у Хиландару – Прелиминарно саопштење, Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 7, 1983, стр. 55; П. Ј. Поповић, исто; Димитрије Аврамовић, Београд 1847. стр. 13-14)

²² Др Франц Цурк, *Конзерваторски послови на „Душиновој застави”*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 23, 1986, стр. 213.

²³ Наведено дело Ст. Станојевића, стр. 78-80.

фана Дечанског, поред младог краља Душана слика заставу у овој бици, црвено-плаве боје.²⁴ Застава коју је краљ Владислав пола века раније склонио у Дубровник, била је управо као код Лонгина: *tubeo et blavo*.²⁵ Син пак поменутог краља Владислава, жупан Деса, има заставу црвено-беле боје. Застава над Скопљем из 1339. године, коју описује Dulsert, била је беле боје (двоглави орао на њој био је црвене боје).²⁶ Застава у Матејчи била је црвена, но, рекли смо већ, ту је заставу град Призрен поклатио манастиру за дан освећења.

Као што се види, и поред све оскудице у изворима, а поготово у очуваним материјалима, када је реч о бојама заставе у средњовековној Србији нема устаљености. Врсни зналац српског средњег века, академик Светозар Радојчић, упозоравао је да после крсташког освајања Цариграда сликарство у Србији ропски понавља „тројство боја: црвене, зелене и жуте”.²⁷ Према овоме, имајући у виду боје заставе у Хиландару, произилази да је др Цурк у праву, застава би могла бити старија, јер је доба Душана измакло латинској владавини више деценија. Но, не треба

²⁴ У Историјском музеју Србије налази се веома добра копија ове иконе од доиста врсног кописте Бобана Вељковића, где се то и запажа. О прецизности и ваљаности рада Лонгина, уопште узев, видети студију Војислава Ј. Ђурића, *Икона свејога краља Свештана Дечанског*, Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Београд 1985, стр. 18 et passim: о самој битки, распореду војске, положајима једних и других, наоружању и др. и данас је најбољи рад др Гавре Шкриванића, *Бишка код Велбужда, 28. VII 1330. године*, *Весник* Војног музеја, 16, 1970, стр. 67-77. При оваквим истраживањима наилази се на безброј питања којима ваља тражити одговоре, у таквим ситуацијама драгоцене су указивања сарадника и колега, но, у којој мери је припомогао у овом раду колега Андреј Вујновић и сам да се једва присећам, уз остало, ставио нам је на располагање и свој примерак поменуте књиге академика В. Ј. Ђурића, наше речи захвалности и у овом случају, као и у другим приликама мање су важне од самих резултата до којих се долази указивањима управо оваквих врлих сарадника.

²⁵ Константин Јиречек, *Историја Срба*, II, 1978, стр. 107, et passim.

²⁶ Александар Соловјев, *Застава Свештана Душана над Скопљем године 1339*, *Гласник* Скопског научног друштва, XV-XVI, 1936. стр. 347-348. Соловјев се у овом раду (стр. 348) ограђује од таквог представљања српске заставе и грба, јер је извршена инверзија боја (о грбовима ћемо посебно писати).

²⁷ Светозар Радојчић, *Насловна сџрана шестоднева из 1263*, *Хиландарски зборник*, 2, 1971. стр. 87. Када ово повезујемо са бојама заставе имамо у виду и чињеницу да се у сликовном материјалу ликовних дела, па и архитектури, увек раније појављују, да тако кажемо помоднијим изразом, „модни трендови” него у примењеним уметностима, те је отуда могуће да се дуже задржао већ устаљени ликовни израз, орнамент или боја... Ако при том имамо у виду да је застава могла и потрајати, није, дакако, искључена могућност, посебно с обзиром на указивање др Цурка, на њену старост, да је она доиста старија од времена цара Душана (о чему је већ било речи).

заборавити ни напомене Соловјева, Лазе Костића и других,²⁸ да се „тачно одређен појам о државној застави створио тек у XVIII веку... Нема још појма о некој народној или државној застави, него војску предводи владаочева застава”. Несрећа је у томе што ми немамо релевантне податке ни за заставе бар једног владара (као што се из овде изнетих података види, нисмо сигурни ни у устаљеност типа заставе једног владара, а поготово не целе династије).

„Новија” *застава*. У манастиру Хиландару, поред „Душанове” заставе, чувају се још две световног карактера. Још је Димитрије Аврамовић поменуо ову, како је он назвао, „нову” заставу.²⁹ Мада занимљива и стара, била је у сенци „Душанове” заставе и на њу једва да је и обрађана пажња. Из анализа које у овом истом часопису даје у свом прилогу др Франц Цурк,³⁰ види се низ неопходних одредница: материјал, боје и др. Форме је исте као и „Душанова”, дакле, коњичка, троугласта.³¹ Боје су следеће. Прво, горње поље је црвено.³² Три поља су посебно занимљива: треће, пето и шесто – основа им је беле боје, а као траке

²⁸ Александар Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн 1958, стр. 9-10; Лазо М. Костић, *О застави код Срба*, Минхен, 1960, стр. 41. Истраживачки, најпотпунију обраду застава даје колегиница Драгана Самарџић у делу: *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1993. Колегиница Снежана Солунац, руковалац збирке застава у Историјском музеју Србије, помогла ми је у разрешавању низа питања при овом раду, поред осталог уступила ми је и неке од личних примерака радова, па и ређе (од наших истраживача скоро никако) коришћену књигу Л. М. Костића, на чему јој остајем трајно захвалан.

²⁹ У поменутом делу (видети напомену 21) Димитрије Аврамовић каже *нова застава* (ово је поновио и у тексту књиге *Светија гора са стране вере, художесџива и њовеснице*, Београд 1849), наравно не значи да је та друга застава нова, већ да је толико добро очувана да је нова у односу на ону „Душанову”, те смо ми из тог разлога овде у овом раду, као уосталом, и колега Франц Цурк, ставили у наслов „новија” *застава*, дакле, новија је од „Душанове”.

³⁰ Др Франц Цурк, *Конзервација шекстшила у манастиру Хиландару у овом Зборнику*.

³¹ Није незанимљиво поменути да се на српском средњовековном новцу застава јавља као симбол инвеституре владара, али четвороугаоног облика (уколико се може прецизно одредити због сложености технолошког процеса; заправо су квадратног облика, са тракама, и то „крсташи барјаци”; најквалитетнија репродукција у новијим издањима је у делу Сергија Димитријевића, *Средњовековни српски новци*, САНУ – Завод за уибенике и наставна средства, Београд 1997, нпр. динар краља Уроша, стр. 22, под бр. 3, динар краља Драгутина, стр. 26, под 4 и др). Потпунију библиографију о овоме дала је Весна Радић, *Српски средњовековни новац, У каталогу Осам векова српског динара*, Народни музеј, Београд 1994, *свр.* 7-13.

³² Мада др Франц Цурк наводи да је ово поље касније замењено другим платном, које је данас нама на располагању, прстпостављамо да се поштовао ранији предложак бар у боји.

наизменично су им делови бојени црвено, те се добија необично занимљив и живописан приказ, сличан оном првом погледу на фасаде манастира моравског стила, посебно Каленића.³³ Средње – треће поље је жуте, др Цурк каже вињак-боје, па објашњава и како се до такве нијансе дошло, као и за остале делове, уосталом.³⁴ Када смо ми ову заставу обрађивали и снимали, 1980. године, узели смо и њене димензије. Основа је, прибележили смо, 220 см, вертикална страна уз копље 267 см, а хипотенуза 400 см.³⁵ Већ помињани Димитрије Аврамовић пише како су калуђери премештали копље са једне заставе на другу и није баш јасно „шта је писац хтео да каже”. Према Стојковићу, копље ове заставе је оловним цилиндром спојено из два дела („Душанова” застава га данас ни нема, па се не може закључити да ли је ово копље, бар тај један део са ње пренет на ову „нову” заставу како то сугерира Аврамовић). Посебна обрада овог копља – поред већ реченог – била би занимљива и отуда што је оно интересантно по својој обради. Црвене је боје, са урезивањем геометријских и зодијачких знакова. Нас ово ипак подсећа на „турско доба”, мада би оно управо по неким орнаментима могло бити и старије, те би се то онда и могло спајати са „Душановом” заставом (могуће је, дакако, да је ово копље на Душанову заставу стављено када и крст, дакле, у XVIII веку, видети текст уз белешку 22). Када смо већ поменули датацију копља, да бар учинимо опаску о датирању и ове *новије заставе*. Драгана Самарџић, која објављује наш снимак у свом делу, само каже: „средњи век”; остали ћуте.³⁶ Уколико би се ослонили на утисак према објављеним снимцима, ова застава понајвише подсећа на она спољна поља заставе у ризници манастира Студенице: исти им је облик крстова. Није нам познато да је извршена анализа те студеничке заставе,

³³ Ово је наравно само први утисак када се погледа на манастирске фасаде које су са наизменичним црвено белим мотивима одавале утисак небеског свода прекривеног крстовима (у нас се то, потпуно необјашњиво, углавном наводи као шаховски орнамент, што извесно је, средњовековном човеку није ни на памет падало).

³⁴ Видети белешку 30.

³⁵ Разлике у димензијама које даје колега Александар Стојковић и ове које смо ми навели највероватније су настале због тога што се платно није могло прецизно затегнути, потом је ту рачунато са или без реса (ми смо рачунали без њих), те дела који је у тулцу и др. (Др Франц Цурк припрема посебно дело о свом раду у манастиру Хиландару, где ће, вероватно, ово бити прецизно дато).

³⁶ Поменуто дело Д. Самарџић, стр. 64-65, прилог III; др Франц Цурк је датира у XVI век, и то опет у једном новинском интервјуу (М. Miljkovic, *Dr Franc Curk, jedan od najboljih konzervatora tekstila. Spasavanje zastave cara Dusana, Blic*, 9. III 1999, стр. 15).

па би све то било само довијање. Уз то, студеничка застава се датира у распону од три века (XV, XVII и XVIII).³⁷ Занимљиво је да се за овај хиландарски барјак није везала никаква легенда. Поменути новински напис очито доноси лошу интерпретацију речи др Франца Цурка. Он је упоредном анализом дошао до закључка да се уметнуто прво горње поље може датирати у XVI век, што би значило да су оригинална поља још старија (можда ипак из доба деспота), или бар из истог века као и уметнути део. Коначни суд свакако о томе још не можемо дати. Извесно је и на основу већ реченог да је ова такозвана новија застава у манастиру Хиландару и по овоме веома занимљива. По лепоти израде, па и очуваности, она је једна од најлепших и најинтересантнијих примерака који су из тог доба сачувани. Крст ове заставе је, као и она сама, у целини урађен са посебним трудом. Искошени завршеци кракова требали су да дочарају живост и његов природни вертикални положај при вијорењу. Био је извесно боје злата, о чему, уосталом, др Цурк даје верификоване податке. Равнокрак је, димензија 52x52 см. Ширина кракова је 8, а по косини 9 см.³⁸

³⁷ У време балканских ратова писано је за ову заставу да је то „крсташ барјак Бошка Југовића” и чак тражено да се пренесе у Народни музеј где би се конзервирала и чувала: Душан Мил. Шијачки, *Балкански рат у слици и речи 1912-1913*, Београд 1922, стр. 325.

³⁸ Онекуда смо имали информацију да је тзв. Душанова застава доношена 1922. године за венчање краља Александра Карађорђевића, да је тада покисла и остављена сложена, мокра, и тим поводом пропала. Прегледом дела дневне штампе из те године, која помно прати чин венчања краља Александра и краљице Марије, и доноси и далеко мање значајне податке, нема ни помена да је у процесији била и ова застава (видети *Правду и Време*, на пример, за почетак јуна 1922. године); снимци које има Историјски музеј Србије из оставштине ађутанта краља Петра II, то такође не показују (инв. бр. 7469/1-143). Једино што се „уклапа” у ову причу је чињеница да је мало роминјала кишица на дан венчања. Но, при боравку краља Александра Обреновића у манастиру Хиландару 1896. године (о чему ће још бити речи), у одласку дошло је до изузетне олује и буре на мору, да је краљ једва и отишао пут Атине, где је био једини суверен, гост грчког краља Ђорђа, на свечаностима при обновљеним Олимпијским играма новог доба (Вељко Топаловић, Душан Мрђеновић, Вера Радосављевић, *Мирослављево јеванђеље – исџоријај*, АИЗ ДОСИЈЕ, Београд, 2002, стр. 22 и даље), па је највероватније учињена збрка са ова два истоимена краља. Колико се присећам (мада је и од нашег првог одласка у манастир Хиландар прошло већ две деценије) негде сам видео снимак при дочеку краља Александра Обреновића, где се у поворци види не „Душанова”, већ ова „новија” застава, но и то је већ *исџорија*, јер се у међувремену много исписа и погубило, нажалост. Душанова застава чувана је у самом Саборном храму, како се то наводи у свим ранијим написима о овој застави. Тек недавно, разгледајући албум у Војном музеју о посети краља Петра I Карађорђевића манастиру Хиландару 1910. године, видех где се она тачно налазила: иза

Застава краља Александра Обреновића. Ми смо је већ поменули као трећу, световног карактера, мада је то само делимично тачно. Она је била урађена за литије. Монаси су је, међутим, поставили у стропу припрате главног храма и тешко да је икада ношена у литијама (вероватно због брзе погибије краља 1903. године). Оригинални нацрти арх. Михаила Валтровића и снимци, налазе се у Историјском музеју Србије у његовој заоставштини. *Прва искра* је о овој застави писала у броју 24, од 16. децембра 1899. године, веома афирмативно, називајући је ремек-делом. Тамо је донет и опис са цртежима и другим подацима. Толико се овој застави придавао значај да је и посебно излагана у Великој школи. Првобитни предлог за ту заставу дао је Стојан Новаковић, али то није прихваћено, као ни први нацрт Валтровића (тек је други нацрт Валтровића усвојен). Рађена је у Бечу пуних 14 месеци код Е. Krick-а и Schweiger-а, 1898–1899. године и писац у *Искри* каже да је са једне стране црквена, а са друге „краљевска”. Она страна која има грб послужила је неким нашим истраживачима као пример грба Дома Обреновића, што се, наравно, не може сматрати потпуно валидним. Како је ова заставка према ваљаности израде и очуваности једна од најбољих које имамо, требало би је и посебно обрадити па се из тих разлога на њој више нећемо задржавати.³⁹

иконе Богородице Тројеручице, тј. уз саркофаг Стефана Немање (односно светог Симеона Мироточивог). Уз тај саркофаг испод зида расте и знаменита „лоза Немањина”, а од врата која се ту непосредно налазе, најближа просторија била је келија почившег оца Симеона. Ако узмемо у обзир све ове податке, поставља се логично питање: зашто би уз саркофаг Симеона Немање стајала Душанова заставка? Подсетимо се да др Франц Цурк претпоставља да је материјал старији од Душановог доба. Ми смо изнели податак да се по аналогји сличан материјал означава, тј. датира у XIV век. Но, нужно је поменути и чињеницу да свастике на том материјалу нису идентичне – типски – онима на Душановој застави. Узимајући у обзир све ове чињенице, није била без основа, чини се, претпоставка др Цурка, и да је наша опаска како је већ при „похрањивању” ове заставе она сматрана реликвијом (видети текстове уз белешке и белешке 15, 18 и 19). Када само први пут боравили у овом манастиру лично нам је старац Никанор скренуо пажњу на тзв. „новију заставу” – она се тада налазила у тзв. Лазаревој припрати (о којој ће још бити речи). Уколико би, дакле, према месту где су Хиландарци раније чували ове заставе, одређивали и њихову припадност, произашло би да је она старија заставка Немањина, а она „новија” из доба деспота Стефана Лазаревића; као што смо већ изнели, није само њихово лоцирање у ранијим временима једини доказ за овакву претпоставку. У сваком случају, без сигурне анализе материјала, тј. његовог датирања, ово ће све остати у домену претпоставки.

³⁹ У прилогу дајемо снимак ове заставе. На напис у *Новој искри* скренуо нам је пажњу колега Ненад Макуљевић, на чему му се и овом приликом захваљујемо. О оставштини Михаила Валтровића у Историјском музеју Србије може се више видети и у каталогу

Грбови. У манастиру Хиландару постоје две добре основе за истраживања о нашим грбовима: печати на повељама и парапетне плоче. Мада би посебне студије о сваком од ових материјала биле прикладније, ми ћемо овде изнети своја запажања само о некима од оних на парапетним плочама.⁴⁰ О грбовним знацима на рељефним сполијама главног хиландарског храма писало се узгредно у разним поводима, али не и посебно. Сматрамо да је делом и због тога промакло пуно детаља који би, да није тако, верујемо, открили низ веома битних чињеница важних чак и за само датирање градње неких од делова овог храма, припрате пре свега.

Са јужне стране ексонартекса званог „Лазарева припрата”, налази се *шлеча са грбом кнеза Лазара Хребелановића*. Поставићемо питање: у којој мери је ово валидно? Сам знак шлема са роговима није споран. То јесте знак и самог кнеза Лазара, па и Лазаревића у основи. Знаци змајева, међутим, који придржавају основу грба тешко да су могли настати пре 1408. године, јер су то елементи ордена змаја, установљеног те године од краља Сигисмунда, на чијем првом месту је био деспот Стефан Лазаревић. Истицање тог знака – змаја – за чланове реда била је једна од основних одредби правилника тога реда, и, по свему судећи, деспот Стефан га се у почетку и придржавао.⁴¹ Декоративна

изложбе: Излози Српског ученог друштва, истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884, Галерија САНУ, књ. 34, 1978. Накнадно смо запазили да је Нова искра, већ следеће 1900. године, у броју 2, страна 35, објавила веома успеле фотографије ове заставе. На странама 37 и 38 даје се и подробнији опис. Неке податке понављају из претходног годишта, али дају и нове. Опис заставе највероватније даје сам М. Валтровић и он је занимљив и отуда што дезавуише неке наше хералдичаре када је реч о „краљевској” страни заставе и симболима на њој. Због ограничености простора овде доносимо још само димензије и написе на њој. На „краљевској” страни напис је следећи: „СРПСКОЈ ЦАРСКОЈ ЛАВРИ ХИЛАНДАРУ Српски Краљ Александар I за спомен свога бављења 21–25. марта 1896.”, а на „дрквеној страни” опет:

господи, поменуохъ дѣни дрѣвниѣ, поучихъ
се въ всѣхъ дѣлѣхъ твоихъ, възлюбихъ
благодѣлнѣ домоу твоѣму.

„Застава мери с крстом – у висину 3,60 м, а у ширину 1, 69 м, рађена је четрнаест месеци. Она је од јаке црвене свиле, а извезена је златом и свиленим концем”.

⁴⁰ Напомена у белешци 15 и овде важи, јер смо масу материјала „ставили у страну”, у супротном требао би нам укупно уступљени простор овог часописа само за објављивање материјала о градњи саборног храма, припрата и сполијама на њима.

⁴¹ Најпотпунија монографија о деспоту Стефану још увек је она од Миодрага Пурковића, *Кнез и десиој Стефан Лазаревић*, Београд 1978. О реду змаја недавно је изашла књига Живојина Андрејића, *Витязови реда змаја*, ИМП „Мирослав”, Београд 1999. Ђорђе Јанковић чак и за шлем грба Лазаревића у Хиландару сматра каснијим („сличнији представи шлема кнеза и деспота Стефана него шлема кнеза Лазара...”, пише он у свом раду: *Нека зајажбања о властелинским шлемовима на ликовним представама у*

пластика Лазареве припрате доста је скромна у односу на друге храмове тзв. Моравске школе. Уз то, она се јавља само на оним местима која, извесно, чине делове са којима је заправо затворен овај, по свему судећи првобитно изграђен, отворени ексонартекс. Сумња у податак да је ова припрата саграђена у доба кнеза Лазара није нова. „Није, међутим, датована Лазарица, нити онај други нартекс у Хиландару, ако се он уопште сме сматрати као грађевина изведена по наређењу кнеза Лазара и у његово доба”, писао је опрезни Милоје М. Васић још 1928. године.⁴² Сличну опрезност изражавали су и други истраживачи, мада је начелно ипак овладао мишљење да је то „Лазарева припрата”. Можда преломни моменат наступа са радом грчког истраживача Павлоса Милонаса, који је утврдио да краљ Милутин задржава основу саборног храма, да додаје певнице et cetera. Ђурђе Бошковић је на ово тврђење одговорио у наредном броју истог часописа. Како је ову проблематику истраживао и пре Другог светског рата, његов став је у том погледу суздржан.⁴³ Доиста, тешко да ће се моћи икада поуздано да докаже када је завршена градња ове друге, „Лазареве”, припрате. Према расположивим материјалним доказима биће да је она свакако првобитно саграђена као отво-

Србији XIV–XV столећа, Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду, серија А: Историјске науке, књ. XVI. Споменица Светозара Радојчића, Београд, 1989, стр. 150). Да је овај знак змаја деспот шире употребљавао показује и начин украшавања пећи у његовом двору нове престонице, у Београду; видети др Марија Бајаловић Хаџи-Пешић, *Угарски ђећњаци у београдском средњовековном двору*, Годишњак Музеја града Београда, XXIII, 1976, стр. 19-32; датира их најкасније у 1415. годину.

⁴² Милоје М. Васић, *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд, 1928, стр. 111; „Нисам, међутим нашао поменуте изворе на основу којих се овај нартекс приписује кнезу Лазару”, пише он, поред осталог на стр. 114. О датирањима храмова Моравске школе писане су и посебне расправе – упоредити посебно мишљења др Ђорђа Стричевића, *Хронологија раних стоменика Моравске школе, Сјаринар*, нова серија V-VI, 1954-1955. стр. 115-128 и Надежда Катанић, *Декоративна камена илустрација Моравске школе*, 1988; у овим текстовима даје се и шири преглед библиографије о овим питањима. Штета је да се мало придавало пажње и оним налазима које веома прецизно даје Војислав Кораћ у својој студији, *Археолошка ојашања о припрати кнеза Лазара, Хиландарски зборник*, 4, 1978, стр. 75-98; Он је изричит у оцени да је припрата задана као отворена, да је допније зазидана и да су ти накнадни радови „скрпљени”...

⁴³ О налазима П. Милонаса, *Зајашања о архитектури католитона у Хиландару, Хиландарски зборник*, 6, 1986, стр. 7-46, Ђ. Бошковић је дао свој суд у наредном броју истог часописа: *Ново о подизању Саборне цркве у Хиландару, Хиландарски зборник*, 7, 1989, стр. 100-101, а најплоднији истраживач градњи у Хиландару, Слободан Ненадовић то је учинио у више расправа па и у свом капиталном делу: *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевина*, Београд; о Лазаревој припрати стр. 101-105.

рена припрата. Поред грба за који смо навели да је могао настати тек од 1408. године, има и других елемената који показују да се затварање припрате могло догодити само у доба деспота Стефана.⁴⁴ Декоративна пластика, ма колико скромна (и та скромност показује накнадно уметање, а не изградња од почетка подизања припрате) сведочи о њеном каснијем настанку.⁴⁵ Можда управо то најсликовитије и говори о том накнадном уметању розете над северном бифором хиландарског ексонартекса. Уз то и лист те розете указује пре на оне у Љубостињи него у ранијим црквама овог стила. Овај материјал индицира да је градња могла настати након 1410. године, када је деспот Стефан, после погибије брата, могао и да помишља на шире захвате и у градитељству изван Србије.⁴⁶

Да су неке од ових плоча донете из Србије, и израђене највероватније од беловодског пешчара, не би требало сумњати. Најбољи показатељ томе је њихова руинираност. Оне изгледају много лошије, лошије чак и од оних које су ту затекли Немања и Сава, које су, дакле, од ових старије бар два века. Хиландарска клима, са великим испаравањима слане морске воде, учинила је своје. Уз то, као да су плоче при преносу на коњима или мазгама доживеле неку хаварију. Изломљеност плоче у литератури (у већ поменутих радовима) тумачило се и тобожњим недостатком камена тог формата у Светој гори, те су састављене из делова. Преплет, међутим, на овом грбу Лазаревића показује да је плоча рађена из једног дела. Наиме, лева страна (посматрано од стране гледаоца) једноставнијег је преплета – дрво (лозица) смрти – од десне – дрво живота, а пукотина иде по средини независно од врсте преплета. Уосталом, види се и на први поглед да је плоча пукла по средини, а не да је састављена из два дела. Уз то, плоча са змајевима, на западној страни припрате, још више је изломљена. Њен горњи леви део

⁴⁴ Већ смо навели да је и сам облик шлема из времена деспота Стефана, а преплети показују да су идентични само оним храмовима Моравске школе из каснијег времена: Љубостиње и Каленића. Упоредити на пример, детаљ са стране 118 и 206, снимци 17, односно 20, у поменутом делу Н. Катанић; преплет из Хиландара, снимак 24, стр. 207, на истом месту, нисмо ни нашли, чак ни у Каленићу, наравно, ослањајући се на снимке нама доступне.

⁴⁵ Уз речено у претходној белешци најсликовитије о том накнадном уметању сведочи и неподобност, величина и начин уградње розета – код С. Новаковића стр. 121, снимак 160.

⁴⁶ О деспоту Стефану видети више у поменутом делу М. Пурковића. Биће да је мир, након победе Мехмеда I над Мусом, 1413. године, још више омогућавао рад деспоту Стефану.

очито је накнадно урађен и придодат (биће да се то парче у преносу изгубило). Обијање углова и код поменутих двеју плоча, али и код грба Немањића показује да су плоче донете готове и да се нису без обијања неких делова могле уградити на места на којима су постављене.⁴⁷

О градњи и грађевинама тог доба, о посебној побожности људи тога времена, и посебно самог кнеза и деспота Стефана, за чију владавину би се могло рећи да је својеврсни облик алтруистичког теократизма човека оног доба, о „страху турском” (тј. од Турака), збијању хришћана свих нација балканских простора оног доба у тој земљи, тражењу

⁴⁷ Академик Војислав Ј. Ђурић (Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, стр. 125) онај мотив на западној страни ексонартекса, тумачи као „две аждаје” и претпоставља да су и то хералдички знаци. Они су скоро истоветни оним „змајевима” који придржавају основу хералдичког знака Лазаревића на плочи јужне стране. Уколико би се ово прихватило биће да је ту плочу наручио као свој хералдички знак сам деспот Стефан, што и изгледа логично. Но, та „бића” имају челоусти, шапе и уши па личе и на лавове. Ако би се то могло прихватити, онда би се могло закључити да је то пак грб Бранковића. Па и тада је то несигурно. На супедиону деспота Стефана у Манасији су лавови, те се може прихватити и претпоставка да се он, препуштајући наследство Ђурђу Бранковићу, почео користити и овим знаком. Како год да се домишљамо, све упућује на деспота Стефана; Бранковићи су пак више и дуже имали утицаја у Хиландару (пре и после доделе новобрдског дохотка од стране Стефана, а на крају крајева, деспот Стефан је и престо оставио сестрићу Ђурђу. О заслуги Бранковића за светогорске манастире са посебном акрибијом пише академик др Гојко Суботић у своја два рада: *Надгробни најџис сесјџре десјџџа Јована Узгеше на Маникејској гори*. ЗРВИ, XVI, 1975, сјџр. 161-179; *Обнова манасјџира Свејџог Павла у XIV веку*, ЗРВИ, XXVII, 1983, сјџр. 207-258. Др Момчило Спремић пише и посебан рад: *Бранковићи и Свејџа гора*, *Друга књига казивања о Свејџој гори*, Београд 1997, стр. 81-100. Овај аутор упозорава да су Бранковићи помагали Хиландар пуних век и по, а Лазаревићи само пола века. Извесно, како је овај манастир био царска лавра, дакле, под патронатом само оног од Немањића који је на трону, није било једноставно питање ко га након Маричке битке и смрти цара Уроша преузима. О кнезу Лазару има много података, па и о његовом грађењу болнице у Хиландару, али не и о градњи поменутог ексонартекса. Новобрдски доходак који је доделио Хиландару није непосредно документован да је и даван. Аделфате његови потомци не узимају за Хиландар, с друге стране пак они се њему обраћају да пресуђује, итд. Оног момента када он гине на Косову и када је канонизован за свеца, као да се и у Хиландару (где је пре тога једно време и сам брат Вука Бранковића, великосхимник Герасим, неко време чак и игуман) потпуно, коначно окреће његовом сину Стефану биће поузданије, након битке код Ангоре, од тада већ и деспоту. О низу детаља, па и прорачунима о висини новобрдског дохотка које деспот Стефан додељује Хиландару видети у раду др Милоша Благојевића, *Кнез Лазар кјџишјор Хиландара (у делу Свејџи кнез Лазар, Сјџоменица о шестогодишњџици Косовског боја*, Београд 1989, стр. 47-61).

помоћи од Бога и од бројних владара, па и самог папе, писано је и писаће се;⁴⁸ ми ћемо се на ово наново осврнути у *Postscriptumu*.

Крстоџиви. Враћамо се нашој непосредној проблематици: историјским предметима у манастиру Хиландару. Крст као општеприхваћени, најистакнутији и најзначајнији симбол хришћана, независно од тога да ли је реч о великим верским системима Источне или Западне цркве, протестантима или разним сектама, није у домену нашег разматрања. Нећемо се освртати ни на знаменити потпис монаха, касније архијереја и светитеља Саве (Растка Немањића) из 1199. године, који је крстолике форме,⁴⁹ па ни на још старији крст његовог оца, великог жупана Стевана Немање, који је – неспорно – имао значење владарске инсигније, те, дакако, и својства „од историјског значаја”, и то највишег ранга.⁵⁰ На-

⁴⁸ О црквеном, посебно исихастичком утицају, видети поред осталих следеће радове: Антон Емил Тахиос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, у делу *О кнезу Лазару*, Београд 1975, стр. 93-104; архимандрит др Јустин Поповић, *Животи св. Десјојна Сјтефана Високог и св. Царице Евгеније – царице Милице*, отисак из *Житија свјетих за Јул*, манастир Ђелије, 1975; др Атанасије Јефтић, *Косовско ойредељење за царство небеско у историјској судбини српског народа*, у делу *Свети кнез Лазар, сјоменица о шестогодишњици Косовског боја 1389–1989*, Београд 1989, стр. 24-42; у истој књизи „*Сјтрах Турски*” *иосле Косова*, др Јованка Калић, стр. 185-192.

⁴⁹ Потпис светог Саве се чешиће публикује па је познат и широј јавности (о њему видети и посебан рад Душана Синдика: *Печай свјетог Саве на Карејском јијику*, у већ поменутом делу *Свети Сава у српској историји и традицији*, стр. 135-140). Оригинал нисмо анализирали, а из свих до сада виђених снимака нисмо могли јасно да разазнамо да ли је у средини између четири крстолике постављена потписа САВА био некакав знак, лик заштите Свете горе, Богородице, на пример, или њеног симбола коришћеног у Светој гори, крст у форми расцветалог љиљана, тешко је о томе било шта рећи. Уз указивање колеге Синдика конзерваторима шта да чине, препоручили бисмо да и тај средњи део пажљиво погледају и дају одговор на горње питање.

⁵⁰ Проблематика владарског крста из доба Немање и његових наследника дакако да је посебно занимљива. Смиља Марјановић-Душанић указала је на њихово инсигнолошко значење: *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XII до XV века*, САНУ, посебна издања књ. DCXXXIII, Одељење историјских наука, књ. 18, 1994, а писала је и посебан рад: *Немањин најрсни крст*, *Зборник* Филозофског факултета Универзитета у Београду, Споменица Бранку Гавели, XVII, 1991, стр. 203 и даље. Критички однос при валоризацији подразумева се, као и мултидисциплинарност. М. Шаkota је проценила да тобожњи крст светог Саве у манастиру Студеница настаје у првој половини XVIII века (М. Шаkota, *Сјуденичка ризница*, 1988, стр. 134-135); у поменутој *Историји српског народа*, I, уз илустрације под бр. 82-83, пише да је крст царице Јелене, па би се могло разумети да је од жене цара Душана, а он је заправо од царице Јелене (Драгаш), супруге Манојла II, мајке последњег византијског цара Константина XI (Бојана Радојковић, *Ризница*, у делу: *Манасјир Хиландар*, Галерија САНУ, 1998, стр. 340) и налази се у манастиру Дионисијату. Очувани су крстови краља Милутина у Дубровнику, цара Душа-

дамо се да ће се овим питањима неко други позабавити, а ми ћемо се осврнути на примерке који су очувани и који су нама били доступни у ризници манастира Хиландара. Биће речи о три крста која су владари обновљене Србије поклонили овом манастиру: кнеза Александра Карађорђевића, краља Александра Обреновића и краља Петра I Карађорђевића.⁵¹

Изненадило нас је сазнање да је поклон кнеза Александра, Карађорђевог сина, у ризници овог манастира, мада се не зна да је он икада посетио овај манастир. Случајно смо нешто више обратили пажњу на портрет архимандрита Онуфрија Поповића, рад Уроша Кнежевића у Београду 1854. године, и запазили да су на прсима овог истакнутог Хиландарца насликана два „кнежевска” крста, рекло би се, бар по форми идентична.⁵² Нисмо трагали за ширим подацима о овом веома вредном и агилном монаху, који је изузетно много допринео за оживљавање веза са обновљеном српском државом у првој половини XIX века, и опорав-

на у манастиру Филотеју, крст Растка Немањића из времена пре замонашења поклоњен је цару Ивану IV Грозном, а да ли је очуван нема података... Сем ако то није онај са делом часног крста, који помиње С. Петковић, *Хиландар и Русија у XVI и XVII веку, Казивања*, стр. 144. Онај крст светог Саве у музеју Е. С. Пиколоминија у Пајенци (*Православље*, 15. I 1993, стр. 2) има владарске пентаграме... Поменути крст цара Душана публиковао је Душан Кораћ, прилог 20-21, *Хиландарски зборник*, 9, 1997. Исти аутор коментарише и крст царице Јелене у Кастамонту, стр. 16-17. Крст краља Милутина, поклон Хиландараца налазио се у манастиру Боговађа, каже Станојевић, поменуто дело, стр. 135. О типовима крстова видети Душан Миловановић, *Крстџови*, каталог истоимене изложбе Музеја примењених уметности у Београду 1993, па и поменута дела о новцу, дело С. Радојчића, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934; о библиографији више код С. Марјановић-Душанић. Вероватно би био најзанимљивији, уколико је сачуван онај крст у манастиру Светог Павла на Светој гори, јер је тај, наводно „који су српски владари носили у биткама” (Ст. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку, I, Извори...*, СКА, књ. СХХI, Друштвеноисторијски списи, књ. 9, 1939, стр. 69; могуће је да су га тамо оставили последњи владари из дома Ђурђа Бранковића; ове податке бележимо како би указали бар на неке трагове будућим истраживачима; ми сем трагања у хиландарској ризници нисмо имали прилике за друга истраживања.

⁵¹ Сва три су напрсни (пекторални), са ланчићима. Како колега Душан Миловановић припрема публикавање целог корпуса манастирске ризнице, ми ћемо се задржати само на неким више историјским детаљима: материјали, радионице, стил, и друго, изостављамо.

⁵² Тај рад Уроша Кнежевића публикован је у боји: Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медковић, *Хиландар*, стр. 161. Исти тип крста слика и Новак Радоњић, Лукијан Николајевић, свештеник, оригинал у Историјском музеју Србије, ликовна збирка, бр. 261/3914 (из оставштине Симе Матавуља, рађен је 1859. године).

ку манастира након страдања после грчког устанка.⁵³ Биће, дакле, да је након доиста великих дарова које је донео из манастира у Србију 1853. године (две хрисовуље цара Душана, једну цара Уроша, једну султаније Маре и једну деспота Ђурђа Бранковића, па чак „међу другим старинама” и Јефимијину завесу!) – био и лично добро награђен. Друго објашњење за овај дар кнеза Александра манастиру Хиландару ми немамо.⁵⁴ Др Радмила Радић у свом делу *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије* (стр. 28) о којем ће још бити речи, спомиње да је краљ Милан 1889. године при посети Хиландараца Србији поклонито златан и сребрни крст, али ми о овим крстовима нисмо нашли никакве податке, сем ако то није замена за крст о којем ћемо управо писати.

Крст краља Александра Обреновића у манастирској ризници нисмо снимили,⁵⁵ али ћемо овде дати неке податке. Златан је, напрсни,

⁵³ Грађе о њему има и у Архиву САНУ, нешто података о њему даје и Даничић: *Ситнији ситиси Ђуре Даничића*, I, 1925, стр. 321, а има података и у *Гласнику Друштва српске словености*, бр. 3, 1853, и бр. 7, 1855, па и код Ђ. Слијепчевића, *Хиландарско илустрање у XIX и почетком XX века*, Келн 1979, стр. 28-30.

⁵⁴ На портрету Уроша Кнежевића први крст гледано са леве стране. Распеће је рађено у емајлу (10 x 6,5 cm, ланац 63 cm). Сем детаља алке којим је повезан са ланцем крст је у свему идентичан на портрету оном који се чува у манастиру Хиландару. Неопходно је да скренемо пажњу на релативну учесталост овог типа крста у XIX веку (видети више на портретима које у свом делу доноси владика шумедијски Сава, *Српски јерарси од IX до XX века*, 1996, стр. 18, 116, 127, 175, 182, и даље, као и указивање у нашој белешци 52; а биће да га има и сам владика Сава, видети снимак на страни 47, *Мемоара принца Томислава Карађорђевића*, Топола–Опленац 1999). „Надвишен” кнежевском круницом, или без ње, биће да је често ношен када се сачувао у толиким узорцима портрета из XIX па и XX века (ови из XX века су очито наслеђени). Уколико би помислили да су примерци са круницама припадали митрополитима, то дезавуише сам пример Онуфрија, он их има чак два на поменутом портрету. Пре би се могло помислити да су примерци уручени од кнеза лично били са круницом. У Онуфрија су могла бити два или отуда што је један добијен од Обреновића а један од већ поменутог кнеза Александра Карађорђевића. Но, није искључено да су оба добијена у доба кнеза Александра, с тим што је један добијен од Синода, намењен Онуфрију, а један игуману манастира Хиландара, а да их је он при портретисању ставио оба („сликарска слобода” сигурно није у питању).

⁵⁵ Како смо већ поменули у белешци 13, сваки одлазак у Свету гору значињен је бројним неизвесностима. Уз све то ми никада нисмо били у ситуацији да комплетирамо екипу, да водимо и свог сарадника, фотографа и др. Ослањали смо се на мајстора фотографије, нажалост сада већ покојног, Радомира Живковића, без којег колега Душан Миловановић, с правом, никада није хтео да иде. Но, ако не бисмо били истовремено у Хиландару, када и та екипа, остајали бисмо ускраћени за низ ваљано урађених снимака, па се то, очито, десило и у овом случају; из бележака које сам водио види се да сам овај крст у два маха прегледао...

са ланцем. Требало би да је из времена краљеве посете овом манастиру, о чему је било речи (видети текст и белешке 38 и 39). Но, ми смо прибележили 1889. годину уз овај крст, па би то могло значити да је поклон из времена обележавања 500-годишњице боја на Косову (како то бележи Р. Радић), и надамо се да ће ово разрешити колега Миловановић при публикавању крста. Тада, 1982. године, при боравку у манастиру Хиландару, прибележили смо неке податке из књига прихода и расхода манастира. („Тефтери архимандрита Онуфрија” за године 1847–1853, налазе се у књизи под бројем 51). Књига под бројем 134, за 1896. годину, има и следеће податке: „Александар српски на прошеницата дао прилог 787,20.” У прилогу гостију за Васкрс стоји: „Његово Величанство Александар I краљ Србски, котое бил в светитни манстир за васкрсение подарил 750 наполеона (78.750 гроша).”⁵⁶ Да је краљ Александар Обреновић био издашнији од краља Петра I Карађорђевића види се из књиге под бројем 189, за 1910. годину. Тамо стоји да је краљев лекар приложио 29. III 105 гроша, конзул из Солуна 3.381 грош (са напоменом да је то за манастирски метох у Солуну). Прилог „Његовог величанства краља Петра I приликом доласка у Хиландар 500 наполеона (52.500 гроша)”, исто, 29. III 1910. године.⁵⁷

Крст краља Петра I Карађорђевића је такође напрсни, златан (7,1x16,3, ланац дужине 63 см; емајл, сафири и дијаманти, подробније податке такође очекујемо да публикује колега Миловановић). Напис на крсту његовог оца, кнеза Александра, нисмо пренели јер верујемо да ће се лепо видети и на снимку. Како је овај натпис на крсту краља Петра I Карађорђевића недовољно јасан, преносимо га: „Петар I Карађорђевић

⁵⁶ У *Српским новинама*, службеном листу, од 5. IV 1896. године, стоји да је краљ стигао у Хиландар на Велики четвртак, 21. III, а отишао је на други дан Васкрса 25. III, када је било већ поменуто невреме. Хиландару је оставио, каже се, 15.000 „у злату”, очито је то конвертована вредност поменутих наполеона. Као што се види, бугарски запис је и у финасијским књигама. Да ништа друго није донела књига колегинице Радмиле Радић (видети текст иза белешке 54) сем уговора између Хиландара и Србије од 30. III 1900. године, ово дело би стекло трајну вредност. Толико је истраживача и пре и после ње трагало за подацима о дефинитивном преузимању овог манастира од бугарског утицаја, но нико није видео и навео тај документ. Произилази доиста да је овај краљ (Александар Обреновић) учинио тај дефинитивни потез. Мада су бугарски калуђери и даље чинили већину братства у манастиру и имали одлучујући утицај, овај документ чини ону кључну, правну вододелницу о судбини манастира у следећем XX веку; одредбе тог уговора су на стр. 44 књиге др Р. Радић.

⁵⁷ Подаци из књиге прихода и расхода манастира Хиландара за 1910. годину, под бр. 189, страна 9 и 12.

благоверни краљ Србије ларви Хиландар. 29. марта 1910.” Није на одмет да овде наведемо и неке од издатака које је имао манастир за организацију дочека краља Петра I 1910. године. Податке наводимо од мањих ставки ка вишим: монаху Гедеону, келиоту из Кареје за кување дато 112,20 гроша, Марку Мушевићу, молеру „за декорацију” – 168,30 гроша, сердарима из Протата за дочек краља у Хиландару – 2 лире (240 гроша), Ивану Иваноском, фотографу из Кареје – 270 гроша, и највише, за откуп иконе поклоњене краљу – 12 лира (1440 гроша).⁵⁸

Како је у нашем раду основни задатак приказ материјалне оставштине која се налази у самом манастиру Хиландару, избегавали смо да пишемо и о предметима изван њега. Но, учинићемо овде још један из-

⁵⁸ Исто, стр. 12. Према расположивим подацима три су фотографа снимала боравак краља Петра I Карађорђевића у манастиру Хиландару: поменути Иваноски, којег ангажује братство манастира, В. Христулос, који ставља свој жиг на неке од снимака, и А. Д. Баубин, којег је, према неким подацима, довео српски конзул из Солуна. О поменутој икон, најалост, немамо поуздане податке. Наиме, контрадикторни су сачувани подаци и очувани примерци иконе. Ми смо помислили да је то *Богородица са Христом и анђелима* (инв. бр. 69, каталог бр. 24: Н. Кусовац, *Иконе из ризнице цркве Светиог Ђорђа на Ојленцу*, 1993; Исти, *Ојленац у Београду*, 1994), но тамо јасно стоји да су ту икону поклонили келиоти, Руси, па ово остаје за даље трагање. При посети васељенској патријаршији, краљу Петру обећана је „стара икона св. Ђорђа Словенског”, а краљ је заузврат обећао посебан крст за Патријарха у вредности 30.000 динара у злату (за ближе податке о томе видети 60). У манастирској ризници занимљиви су и неки други крстови, руског цара Павла I, на пример: има их два из исте 1797. године (овај цар ће преузети и највредније реликвије Малтежана, када их је растурио цар Наполеон 1798. године: *десница Јована Крстићевља, икона са ликом Богородице, рад айосиола Луке и сива вртошка*); све ове реликвије између два светска рата уступљене су од руских емиграната краљу Александру Карађорђевићу па их зато и помињемо. До II светског рата биле су у дворској цркви на Дедињу, а од 1941. године до данас, налазе се у Црној Гори, сада су на Цетињу. Више у нашем напису у часопису *Држава*, децембар–јануар 1992–1993, и фебруар 1993, и у ннзу написа: Милена Марјановић, *Тајна светије руке...*, више наставака у *Полицији Експрес*, почев од б. II 1994; на основу радова Павла Поповића у РЗКЈИФ, XVI, св. 1, 1931, стр. 214–220: *О српском најису у Сијени*; Мирјана Ђоровић-Љубинковић, *Претеча десница и друго крунисање Првовенчаног, Сјаринар*, V–VI, 1954–1955, стр. 105–114; Т. П. Вукановић, *Миграциони џуџи тирју византијско-словенских реликвија у доба Октобарске револуције 1917. год, Врањски гласник*, III, 1967, стр. 267–271, и др. Снимке реликвија објавила је *Свеишгора*, бр. 21–23, новембар 1993 – на овај податак не само да ми је указао отац Лука из Цетињског манастира, већ ми је доставио и примерке *Свеишгоре*, што је редак пример љубазности и увиђавности). Од историјског значаја су и неки други крстови у хиландарској збирци, но занимљиви су и монашки покајнички крстови рађени од гвожђа: „Један је од њих тежак 4 килограма и има 60 крстова, други је мало лакши и има само 33 крста”, пише Сава Хиландарац, стр. 154.

никак. Краљ Петар I Карађорђевић изашао је из земље тек 1910. године. Наиме, ниједан владар до те године није хтео да га прими због заседања на „крвави престо” – после убиства Александра и Драге Обреновић 1903. године. Никола Пашић, један од најприврженијих русофила, тада председник владе, и министар спољних послова др Милован Миловановић успели су те године да организују краљеву посету Русији и Турској.⁵⁹ Дочек у Цариграду био је у неким моментима посебан. Уз остало, посетио је и Васељенску патријаршију и, како је већ поменуто, Свету гору, тј. манастир Хиландар. Ово помињемо само стога што је посета Патријаршији била унеколико особена: био је то први владар који је добио орден Византијског орла.⁶⁰ Дочек краља Петра и у Златном рогу и у Фанару био је посебно свечан и бучан. У самој Патријаршији дочекан је од патријарха Јоакима III са свих 12 синодалних митрополита, 30 архимандрита, 150 калуђера и бројног свештенства. Службу у његову част у патријаршијској цркви служио је лично патријарх са шест митрополита. Врх ондашње Србије био је пред васељенским патријархом: краљ Петар, председник владе Никола Пашић, министар спољних послова др Милован Миловановић. Ово је важно нагласити не само због форме већ и због реалног утицаја ових људи у ондашњој Србији. Хроничари не пропуштају да забележе како су Пашић и Миловановић „дуго разговарали са митрополитима”, ово се догађа, да подсетимо, две године пре почетка балканских ратова... Ондашњи хроничари посебну пажњу поклонили су догађају који се збио у резиденцији краља Петра, када су размењени поклони. Краљ Петар је одликовао патријарха Карађорђевог звездом I реда у брилијантима, свих 12 митрополита орденом Светог Саве I реда, никодимског владику белим орлом I реда, владику велешко-дебарског Варнаву, тада и преводиоца, орденом Светог Саве II реда (Варнава Росић, каснији патријарх српски). Патријарх је учинио један гест који је сва тадашња штампа, посебно грчка, нашироко коментарисала: скинуо је са својих прса *Византијског орла* у брилијантима и ставио о врат краља Петра, пољубивши га два пута, а краљ је узвратио

⁵⁹ Више у делу проф. Драгољуба Живојиновића, *Краљ Петар I Карађорђевић, животој и дело*, књ. 2, стр. 370-395.

⁶⁰ Податке смо преузели из дневника команданта Краљеве гарде, тада пратиоца краља Петра, потпуковника Ђурђа Јосифовића, *Сл. Њ. В. Краљем Петром I Пејровићем – Цариград – Св. Хиландар*, А САНУ, 14337; штампа: *Српске новине, Самоујрава, Полиџика, Вечерње новостии* март–април 1910; *Хришћански весник*, г. XXVII, св. 3, 1910, март; *Весник Српске цркве*, г. XXI, св. 5, 1910, мај.

честитком и љубљењем руке. Не знамо ништа о судбини овог одличја. На снимцима при посети Хиландару види се да је краљ Петар носио о врату и овај орден.⁶¹ Према неким информацијама, овај јединствени примерак ордена обрео се у приватној колекцији.

Штајови, њалице, жезла, заправо *sceptrum*, симболи власти архијереја, нису, такође, за назначено време наших истраживања, могли бити обрађени (нису у питању само „игуманске палице”, како их назива Сава Хиландарац). Отуда и ово остављамо или настављачу ових истраживања, или (опет!) неминовно колеги Миловановићу. Да је ово занимљиво и, свакако, важно, неспорно је. Мислим понајпре на ону приповест о палици Саве Освећеног како се „сама” наметнула за поклон нашем светом Сави при посети Јерусалиму, као и на низ података које о томе пружа и расположива историјска грађа.⁶²

Да поменемо још неке предмете, тј. примерке из домена оружја и војне опреме, па да се дефинитивно „отиснемо” из средњег века.

⁶¹ Војни музеј у Београду располаже са примерком албума у којем је 50 снимака: *Хиландар српска царска лавра у Свештој гори Његовом Величанстви Краљу Србије Петру I за сјомен његове високе њосеће 25. марта 1910. године*, фотограф Д. Баубин, Солун. Две су грешке у златотиску на корицама овог албума. Краљ је био у Хиландару у недељу 28, и понедељак 29. марта 1910. године, а град Солун забележен је као *Слоун*. Грешка је у штампи и у вези са даном и местом доделе ордена Византијског орла. Потпуковник Јосифовић је прецизан у својим белешкама. Он тачно наводи да је краљ добио овај орден и икону од патријарха при посети самој Патријаршији у понедељак 21. марта, што сви новинари од реда и бележе да се то збило на већ изнети начин у резиденцији краља Петра; биће да је омашка проистекла због тога што је тада и краљ доделио своја одличја а очито је зажелио да већ добијени орден њему око врата лично стави патријарх, што је овај и учинио и што је, очито, изазвало велику знатижељу новинара (било је то 23. III 1910). Ми намерно изостављамо низ детаља у вези са овим, јер љубазна колегиница Марина Зековић, која нам је омогућила преглед поменутог албума, припрема његово публикавање па ће се то тамо и потпуније обрадити. Снимке које овде публикујемо из оставштине су манастира Хиландара (нешто је из оставштине Ђорђа Роша, такође у овом манастиру).

⁶² Поменута палица св. Саве Освећеног, налази се у Саборном храму (цркви краља Милутина) у Хиландару. Станоје Станојевић је забележио податак (поменута прва књига *Историје српског народа, Извори...*, стр. 78) К. П. Димитријева-Петковића, забележен 1852. године у манастиру Светог Павла (где се још увек служило „на словенском”), понешто што „није видео ни Аврамовић”, па уз остало и „штаку Св. Саве и његове мајере” – овај податак је доиста за неверицу. Сава Хиландарац пак пружа податке о игуманском штапу добијеном лично од византијског цара, дародавца и самог манастира Хиландара, Алексија III (стр. 25 и 30): био је од сребра, његова симболика *царске лавре манастира Хиландара* код именованог игумана, мномо било којег архијереја или пак Прота, имаће трајан значај за овај манастир – до данашњег дана.

Оружје. Наводно „*Душанову ашу*” нисмо ни снимили ни обрадили, те о њој не можемо ништа ни рећи.⁶³ Исто тако тобожња „*чаши цара Душана*”, код Д. Аврамовића „*Немањина кућа*” (!) – поменули смо већ, нема везе са добом ни једнога ни другога. *Панцир кошуљу* снимео је још (овде већ поменути) Мирко Ловрић, те ћемо дати њен снимак. Као што се види из снимка, састављена је од металних алки, без једног рукава; наводно, тамо у манастир, доспео је један ратник са Косова, одсечене једне руке, те и та кошуља нема један рукав... (по Д. Аврамовићу: војвода).⁶⁴

⁶³ У поменутом раду Р. Баришић даје следеће димензије ове аше: 230 x 135 cm. Нешто више података даје о њој арх. Пера Ј. Поповић (он пак даје димензије 240 x 103 cm). Занимљив је грб на тој аши. Уколико не грешимо, биће да је то нека реплика македонстујушких, јер пропети лав у предњим шапама држи бодеж и сноп стрела, као онај са гроба Гоце Делчева у Софији (сем што је он каснији и што уместо бодежа држи некакав јатаган, а уместо снопа стрела у шапи, ниже нацртаној, држи пушку), више код др Александра Матовског, *Грбовиће на Македонија*, Скопље 1970, (илустрације 40, 41, 45, 50 и 86); рад П. Ј. Поповића, *Из хиландарске ризнице*, ПЗКЈФ, 18, 1938, стр. 359-360: „Цара Душана аша од седла”.

⁶⁴ Д. Аврамовић, *Описаније древности...* стр. 12-14. Као што се на нашем снимку може видети, плетена је, по Аврамовићу: „од једне жице... на бурме” (Васил Ђурчић у свом делу *Стираринско оружје у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1943, стр. 136, пише да су израђиване и у околини Солуна, у Јањини, и да су неке од њих имале и по 80.000 алки, а да су тежиле 7-8 килограма). Уколико би легенда била тачна, косовском јунаку је одсечена лева рука, но њом се држи штит, па би могла бити и без тог рукава, али није баш извесно да је тај „завршетак” потекао од мајстора – „брњара”, како је у Срба називан, те је легенда и могућа. Десни рукав је краћи (до лакта) што би такође било природно, јер ратник у тој руци држи мач па је због лакше покретљивости руке тако и требало да буде. Како је ова панцир кошуља, међутим, засечена код десног рамена а знатно оштећена у целом доњем делу, понајвише од десног бока, могуће је да је власник доиста грдно страдао баш у неком боју. Као што се на снимку види, био је то веома добар рад; имала је „ве изрез”, повишену крагну и знатна ојачања, посебно у пределу врата. Ми смо прибележили следеће мере: по дужој очуваној страни 80 cm, испод пазуха – до краја 55 cm, рукав 40 x 17, крагна је висине 4,5 cm, „ве изрез” 21 cm. Поред кошуље у хиландарској збирци се очувао и један део, такође рад брњара, но као да је из друге радионице. Био је то извесно заштитник лакта или колена (лактњача или колењача, скоро сигурно да није служила за заштиту мошница, где су мачевалци често наносили неугодне и смртоносне ране, па је и та врста заштите – „накурњаци” како то кажу етнологи – била најчешћа у оклопника); о увозу опреме ратника у средњовековној Србији понајвише података даје Ђурђица Петровић у поглављу *Оружје: Историја примењене уметности код Срба*, Музеј примењене уметности, Београд 1977, стр. 124. и даље; о овом оружју фундаментална је књига др Гавре Шкриванића, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, САНУ 1957, стр. 146 и даље). У литератури се налазе подаци и о оклопу у манастирској ризници, њега тамо данас нема, уколико се пак није мислило на ову панцир кошуљу, као код Саве Хиландарца (стр. 154).

Тоџузи. Веома је занимљива збирчица топуза; према нашем увиду и снимцима тамо их има укупно четири, два имају металну „главу”, а два су од дрвета. Нисмо, нажалост, прикупили ближе податке – или смо их у међувремену затурили, јер како смо већ поменули, од времена нашег одласка и снимања прошло је већ две деценије! И ово, дакле, као и низ других материјала, остаје за допуну и, надамо се, потпунију каталошку обраду.⁶⁵ Као што се из приложених снимака види, поред врата са унутрашње стране улаза у манастир окачена су два од тих топуза.⁶⁶ Не зна се који је типичнији за истраживаче нашег старог оружја. Поменути истраживачи Г. Шкриванић и Ђ. Петровић, сагласни су да у српским изворима пре доласка Турака имамо називе *џалица* (отуда и паличник на дворовима Немањића) и *баџи*, док изрази *џоџуз* и *буздован* доносе Турци (топуз од арапске речи *доџус*, а буздован од персијске речи *буздоган*). У генези овог оружја пак палица је била претходница топузу (који је управо овако грађен као што су ови примерци) и буздовану. Оклопи су, наглашава др Драгослав Пилетић,⁶⁷ условили развој и чешћу употребу буздована. Ово нас упућује и на датирање ових топуза. Како, дакле, улазе у чешћу употребу и код коњице и код пешадије у XIV и XV веку, а губе се појавом ватреног оружја крајем XVI века, биће да су ови хиландарски из доба краља Милутина, прецизније, из оних бојева са Каталонцима које је организовао игуман Данило 1308. године. Дрвени топузи, као што се види, израђени су из једног комада дрвета. Онај на вратима као да је „прављен за Краљевића Марка” – с обзиром на пропорције.⁶⁸ Треба имати у виду да су их пешаци

⁶⁵ Не можемо а да не напоменемо да смо сваке године, уназад десетак година, редовно планирали наш одлазак у Свету гору са образложењем да је неопходно извршити контролу неких података које смо раније прибележили, као и допуну истраживања, но то нам није омогућено... Надамо се да ће наследник ових истраживања имати више среће.

⁶⁶ Обичај да се поставља топуз или буздован на улазима симболично је задржан, колико знамо, у нас једино овде, а био је широко устален у доба средњег века: симболика заштите и одбране.

⁶⁷ Др Драгослав Прибаковић, *Збирка џоџуза, буздована, наџака и бојних секира у Војном музеју, Весник Војног музеја*, 28, 1982, стр. 55.

⁶⁸ Колега и сарадник Ранко Баришић прибележио је податак за један („калуђерски”) топуз да је дужине 81,5 цм; биће да је то онај метални из збирке (мада би уз њега тешко ишао податак да је калуђерски и поред свих наших сазнања како су се они морали жестоко борити, посебно у доба игумана Данила, против већ поменутих каталонских одметника; више видети у два текста Мирјане Живковић: *Светиогорски дани Данила II* у зборнику радова *Архиепископској Данило II и његово доба*, САНУ 1991, стр. 75-81, и *Житије архиепископа Данила II као извор за рајвовање Каталонске комјаније*, ЗРВИ, 19, 1984, стр. 251-172).

замахивали са обе руке и тако гађали противника у сусрету (или бацањем). Метални у збирци и онај дрвени на вратима требало би, управо с обзиром на димензије, да су пешадијски, док би метални са врата и дрвени из збирке могли бити коњанички. Пошто ће у каталошкој обради бити наведени детаљи, само бисмо још сугерисали да би дрвени примерак из збирке могао бити најстарији, и по једноставности израде и по пропорцијама, могао је припадати неком калуђеру (дужина је 44 см). У оним смутним временима могао се носити скривен под мантијом, а изузетно би могао помоћи у случају напада гусара и других разбојника (његова дршка је очито скраћивана, те нема ни тулца на крају дршке ни алке за вешање; скоро идентичан примерак даје у поменутом делу В. Ђурчић, стр. 67, но тамо је дршка пробушена, па се кроз отвор провлачио канап о који је вешан). Метални примерак из збирке највероватније је из истог времена као и онај израђен од дрвета што стоји код улаза. Њихово тачно датирање тешко да ће се икада утврдити, но тешко да су млађи од доба Косовског боја.

Тулци и стреле. „... стреле падаху као капље дажда... страшно беше видети њихов убојни строј...” – описује се напад Каталонаца на манастир Хиландар у време игумана Данила (касније архиепископа Данила П).⁶⁹ Ма колико се данашњем читаоцу чинило чудним, у средњем веку су се манастири крваво знали борити за свој опстанак од разних напасника, разбојника, гусара – у поменутом случају од побуњених најамника Каталонаца 1307–1309. – пре а касније и од Турака, па је разумљиво да поред јаких утврђења (посебно одбрамбених кула – пиргова) и остаци оружја из тих давних времена сведоче непосредно о одбрани и борби монаха; и монах Сава, још у првом типичу за Хиландар (став 33) уноси и место стратора, старешине за стражу... Данас се у манастиру Хиландару, поред већ поменутих предмета од средњовековног оружја, налазе и два тулца и нешто стрела. Као што се на овде приложеним снимцима може видети један од њих припадао је неком од „вишег рода”. Лепе је израде, обложен кожом, цилиндричне форме која се конусно шири ка дну; дно је равно и на њега се тулац могао поставити при одлагању после употребе. Усне, тј. цео завршни део је доста оштећен. С обзиром на квалитет рада биће да је имао и поклопац, који се не ретко

⁶⁹ *Стара српска књижевност*, I, МС–СКЗ, 1966, стр. 363. Други писац пак бележи да у боју на Косову „стреле лећаху сунце заклањајући...”, док тела ратника „као жетвени класови... падаху”, *Анџологија старе српске књижевности (XI–XVIII века)*, избор, превод и објашњење Ђорђа Сп. Радојичића, Нолит, 1960. стр. 124.

може видети на фреско-сликама светих ратника (ово је и разумљиво с обзиром на чињеницу да су стреле умакане у отров како би при рањавању противника жртва била ако не убијена, а оно бар за неко време „избачена из борби“).⁷⁰ Тулац је висине 59 см, грло пречника 5 см, стопа 12 см. Други тулац је фасцинантан по облику, врсти израде и својој једноставности (сличност са поменутиим примитивним топузом неминовно се намеће; журим да кажем како су највероватније тако изгледали топузи и тулци старих Словена, који су били чувени ратници управо са луковима и стрелама). Као што се према снимку може видети, урађен је крајње једноставно: дрвене дужице опшивене су са две траке коже, при врху и дну, чинећи цилиндрични суд за ношење стрела. Дно се завршавало овално, те је овај тулац морао имати или део опуте од горње кожне траке, или неки канап о који је вешан како о десно бедро ратника како је ношен, тако и у остави након лова или борбе. Биће да је припадао неком калуђеру. У поменутом делу Димитрије Аврамовић каже да је ово оружје припадало побијеним папиним војницима, очито мисли на већ поменуте Каталонце, но биће да је то мало вероватно. Висина овог тулца је 46 см. Куриозитет своје врсте чине и стреле које су, зачудо, очуване заједно са својим дршкама, рађеним наравно од дрвета, дужине (заједно са стрелама) 62 см. Облик ових стрела је као код копаља – ромбоидан, са ојачањем, испупчењем по средини, дужно. Има их укупно пет.⁷¹

⁷⁰ О овом оружју видети више у поменутом делу Г. Шкриванића, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, стр. 83 и 101-111. лепе сликовне прилоге даје Васил Ђурчић, *Сѣларинско оружје у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1943, стр. 54 и даље. Тулци су обично на фрескама приказивани у окер-мркој, мрко-црвеној или мрко-црној боји (више код Шкриванића, стр. 22 и у раду Душана Прибаковића, *Оружје на зидном сликарству Србије и Македоније*, Весник Војног музеја, бр. 1, Београд, 1954, стр. 54).

⁷¹ Када смо поменули врх стреле према типу копча мислимо на онај у Музеју града Београда, видети код Г. Шкриванића, стр. 83, 110, илустрација 12. Петар Поп-Лазић објавио је снимак у нас овде првог наведеног тулца, и стрела, у каталогу изложбе, који је више пута прештампан: *Оружје и ойрема средњовековног райника*, ИМС, 1983, Т-ХІІІ, а пре њега Ђ. Петровић у поменутом делу *Историја љимењене умејносѣи код Срба*, ил. 5. Податке о димензијама ових тулаца и стрела уступио ми је делом колега Ранко Баришић. Уколико није неки податак поуздан биће моја кривница. За стреле, на пример, сећам се да је рекао да се тај податак односи само на ону најдужу, мерено, наравно заједно са дршком. Код даље провере података, и за каталошку обраду, ваља узети детаљније податке, као и за топуз, уосталом. Уколико је при дну дршки од стрела било перушки, што би било природно, јер су оне биле „балансири“ при стрељању, морало би на завршцима бити трага о томе, што такође треба проверити... Поменули смо већ како је Ди-

Пушке, сабље... Делом због тога што немамо прецизан увид, али делом и због недостатка простора за шире коментарисање, наводи нас да у овом раду дамо само још неколико напомена о оружју у манастиру Хиландару. Према нашем сазнању тамо се налазе, зачудо, само две пушке, и то оне из „прве генерације” – *коњички карабин* (тромблон, тзв. „штуц”, руске производње М 1803). Као што се и на снимцима које прилажемо може видети, један од њих је потпуно „огољен”, сачувана је само цев, док је други скоро комплетан (недостаје само арбија).⁷² Како је неопходно дати каталoшку обраду свег овог материјала, то ћемо се ми на овоме и задржати. Од сабљи ћемо приказати само неке, те и ту комплетну обраду остављамо за каталoшку обраду. Од очуваних *бастјона* („шиш”) посебно је занимљив овај чији снимак доносимо. О њему немамо ближе информације. Дужине је извесно преко 80 см. Бодеж је „*солинген*” израде, а напис на њему је са једне стране ћирилицом „Виват х Екатарина х”, са друге исто тако на латинском, што се делом види и на снимку. Рукохват је од слонове кости, једноставне израде, па се при стављању у канију, која је такође очувана, стиче утисак да је то калуђерски или игумански штап, а могао је и те како добро да послужи у одбрани; нарочито је коришћен у борби са ратницима који су имали на себи панцир кошуље. Према напису свакако да је из XVIII века (Катарина II Велика, владала је од 1762. до 1796. године).⁷³ Сабљи има више, ми ћемо дати неколико података само о овима чије снимке овде публикујемо. *Сабља руска коњичка М 1809*, дужине, са канијом, 99 см (канија 86, сечиво 83; каиша има два, овај при рукохвату дужине је 11 см, а онај ни-

митрије Аврамовић сматрао ово оружје „папским”, но, већ код типа стрела види се да их има и „западњачког” и „оријенталог” порекла. Наиме, врхови стрела са тулцима, типа ластавичијег репа, сматрани су западноевропског, а са трном оријенталног и типично византијског порекла. Као што наведосмо, ови врхови стрела су ромбоидни, с тим што их има и са трном и са тулцем за дршке (више код Ћ. Петровић, *Дубровачко оружје у XIV веку*, Војни музеј, Београд, 1976, стр. 63).

⁷² Да ли су етнолози (видети рад М. Драшкића, Р. Баришића, *Посјетанак Хиландара и њорекло његовог имена са неким етнолошким белешкама*, ГЕМ, књ, XXX, 1981) или је неко други, исписивао бројеве на неким предметима, па и на оружју; боље очувани карабин има број 279, а онај други 278. Први има дужину, са кундаком, 85,5 цм – цев је дужине 47 цм, отвор цеви 6; онај други, са испустом за кундак, 50 цм, отвор је такође 6 цм. Онај са кундаком има урезан напис управо на кундаку: *Хиландарон*. Више о пушкама видети у поменутих радовима Г. Шкриванића и В. Ђурчића, а са новијом литературом у делу Бранка Богдановића: *Пушке. Два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990.

⁷³ О овом оружју више видети у поменутом делу В. Ђурчића, стр. 95-96.

Пушке, сабље... Делом због тога што немамо прецизан увид, али делом и због недостатка простора за шире коментарисање, наводи нас да у овом раду дамо само још неколико напомена о оружју у манастиру Хиландару. Према нашем сазнању тамо се налазе, зачудо, само две пушке, и то оне из „прве генерације” – *коњички карабин* (тромблон, тзв. „штуц”, руске производње М 1803). Као што се и на снимцима које прилажемо може видети, један од њих је потпуно „огољен”, сачувана је само цев, док је други скоро комплетан (недостаје само арбија).⁷² Како је неопходно дати каталожку обраду свег овог материјала, то ћемо се ми на овоме и задржати. Од сабљи ћемо приказати само неке, те и ту комплетну обраду остављамо за каталожку обраду. Од очуваних *басџона* („шиш”) посебно је занимљив овај чији снимак доносимо. О њему немамо ближе информације. Дужине је извесно преко 80 см. Бодеж је „*солинген*” израде, а напис на њему је са једне стране ћирилицом „Виват х Екатарина х”, са друге исто тако на латинском, што се делом види и на снимку. Рукохват је од слонове кости, једноставне израде, па се при стављању у канију, која је такође очувана, стиче утисак да је то калуђерски или игумански штап, а могао је и те како добро да послужи у одбрани; нарочито је коришћен у борби са ратницима који су имали на себи панцир кошуље. Према напису свакако да је из XVIII века (Катарина II Велика, владала је од 1762. до 1796. године).⁷³ Сабљи има више, ми ћемо дати неколико података само о овима чије снимке овде публикујемо. *Сабља руска коњичка М 1809*, дужине, са канијом, 99 см (канија 86, сечиво 83; каиша има два, овај при рукохвату дужине је 11 см, а онај ни-

митрије Аврамовић сматрао ово оружје „папским”, но, већ код типа стрела види се да их има и „западњачког” и „оријенталог” порекла. Наиме, врхови стрела са тулцима, тип ластавичијег репа, сматрани су западноевропског, а са трном оријенталног и типично византијског порекла. Као што наведосмо, ови врхови стрела су ромбоидни, с тим што их има и са трном и са тулцем за дршке (више код Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје у XIV веку*, Војни музеј, Београд, 1976, стр. 63).

⁷² Да ли су етнологзи (видети рад М. Драшкића, Р. Баришића, *Посџанак Хиландара и његовог имена са неким етнолошким белешкама*, ГЕМ, књ, XXX, 1981) или је неко други, исписивао бројеве на неким предметима, па и на оружју; боље очувани карабин има број 279, а онај други 278. Први има дужину, са кундаком, 85,5 цм – цев је дужине 47 цм, отвор цеви 6; онај други, са испустом за кундак, 50 цм, отвор је такође 6 цм. Онај са кундаком има урезан напис управо на кундаку: *Хиландарон*. Више о пушкама видети у поменутих радовима Г. Шкриванића и В. Ђурчића, а са новијом литературом у делу Бранка Богдановића: *Пушке. Два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990.

⁷³ О овом оружју више видети у поменутом делу В. Ђурчића, стр. 95-96.

жи 30). *Сабља шурска*, из 1820. године, ако смо правилно ишчитали урезани запис, управо је нека комбинација европских и ваневропских делова. Рукохват је или персијске или афричке израде, а сечиво коњичких – хусарских – сабљи. Дужине је 88,5 см (сечиво 74, рукохват 15,5 см).⁷⁴ *Сабља руске њешадије М 1817*, била је у употреби и у Србији од 1840. године (интересантно је да претходно наведени примерак руске коњаничке сабље има управо ту годину урезану – види се да је то урађено грубо, накнадно – у горњем делу каније).⁷⁵ *Нож, шесак*, је такође руског порекла, М 1831, био је у употреби пионира, наравно, али и артиљераца.⁷⁶

Предмети из привредне делатности манастира Хиландара. У првом поглављу овог рада писали смо о овим предметима у начелу. Мада студиозније нисмо обрадили ову грађу, а како имамо веома добре снимке неких од њих, ми ћемо их овде публиковати. Такође смо већ поменули да ово поглавље заслужује посебну обраду, без обзира на чињеницу да су то етнологзи већ чинили.⁷⁷ Наиме, комплетније студије о овој проблематици – бар када је реч о историографским истраживањима – ми немамо (изузетак су, наравно радови медиавелиста).⁷⁸

Када се ступи на хиландарско пристаниште – по арх. Нићифору Дучићу најпространије у свој Светој гори – већ први објекат је привред-

⁷⁴ Потписник ових редака плаши се да би могао да се огреши о многе сараднике који су дали непроцењив допринос да бисмо дошли до низа драгоцених података, те покушава да бар на овим страницама не заборави усмену помоћ коју су му пружили сарадници Историјског музеја Србије – пре свих Бранко Богдановић и Иван Мијић; од првог, поред поменутог дела видети и *Хладно оружје Србије, Црне Горе и Југославије*, Београд 1997, где се подробније пише управо о сабљама, и где је дат шири преглед извора и литературе, а од г. Мијића *Хладно оружје војске Кнежевине Србије 1804–1881*, *Зборник ИМС*, 28, 1994, стр. 189–267.

⁷⁵ Ову сабљу носили су и питомци и артиљерци у Србији, све до 1897. године (више у поменутих текстовима Богдановића и Мијића).

⁷⁶ Дужине 58 см са канијом; сечиво је 38 см; више о овим ножевима у поменутих радовима Богдановића и Мијића. Као што смо истакли, нисмо стигли да евидентирамо и снимимо све расположиве примерке оружја. У белешкама имам податак, делимично започете евиденције о јатаганима, још неким бастонима, једном пиштољу manlicher М 1905. и др, те остаје подоста посла за наставак истраживања и каталожску обраду.

⁷⁷ Поред поменутог рада етнолога Драшкића и Баришића у нашој белешци 72, ваља имати у виду да је колега Баришић приредио и посебну изложбу о овом манастиру, а објавио је о својим истраживањима десетак радова; у вези с привредом посебно је важан његов рад у *Трећој књизи казивања о Светој гори: Материјална култура Хиландара Етнoлoшкa истраживања*, Просвета, Београд 1999, стр. 303–322.

⁷⁸ Видети I поглавље овог текста и белешке 6–10.

ни: арсана, тј. прихватилиште за путнике али у сутерену и са великим склоништем за чамце, рибарским прибором и осталим.⁷⁹ Иза арсане је велико „Савино поље”, најплоднији део земљишта у свој Светој гори. Пшеница, која је ту гајена од најстаријег доба па до данас, таласа се у лето као на најплоднијој војвођанској равници. Мало даље је и виноград (засађен према „инструкцијама” писца Добрице Ћосића, који је завршио чувену крајишку школу – управо стручну и за овај посао). Потом следе маслињаци, па горје некад најбујнијих шума. Како су само отац и син (Немања и Растко, тј. свети Симеон и свети Сава) тако вешто и сретно изабрали локацију за свој манастир! Манастир је, наравно, имао веће приходе на својим добрима изван Свете горе. Дучић је писао да је само са поседа „царице Маре” овај манастир имао од 70.000 до 100.000 ока жита.⁸⁰ Од маслињака, који су данас, нажалост, запуштени (опет према Дучићу) тврдило се да је добијано и до 20.000 ока уља.⁸¹ Како је ова биљка дуговека, и данас ће посетиоцима Хиландарци показати маслину под којом су дочекали цара Душана 1348. године, потом ону коју је засадио Немања... Испод самих зидина манастира поглед пада на предиван врт са лејама разног поврћа. При доласку у манастир, испод и изнад пута, нижу се економске зграде, некада су то биле радионице (ковачка, дрводељско-столарска, кројачка; имали су и воскарску). Испод пута је била перионица, која и данас импресивно делује али је, нажалост, сва обрасла у коров. Архитекта Жарко Татић ју је датовоао у крај XVII, почетак XVIII века.⁸² У доњем нивоу конака, десно од улаза у сам манастир, налазе се просторије фасцинантне по својој импозантности и садржају. Ту су млинови за жито, маслине, те оставе за уље, жито, вино. *Сала* („подрум”) *са њишосима*, има их 18, уз још два, од којих је један ван

⁷⁹ Поменути рад архимандрита Нићифора Дучића, *Старине хиландарске*, Гл. СУД, књ. 56, 1884, стр. 22.

⁸⁰ Код Дучића, Исто; више видети у раду М. Живојиновић, *Власнелинство манастира Хиландара у средњем веку, Друга казивања о Светој гори*, Просвета, Београд 1997, стр. 28-45.

⁸¹ Више видети у поменутом раду Р. Баришића, *Трећа књига казивања*. Када се већ пише о привреди манастира, незаобилазни су и радови С. Ненадовића. Поред већ поменути монографије, *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине*, Београд 1997, стр. 203 и даље, видети и *Становање монаха, Хиландарски зборник*, 6, 1986, стр. 83-126. Када је реч о периоду под турском влашћу најваљаније податке даје Александар Фотић: *Света гора и Хиландар у Османском царству* (XV–XVII век), Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 74, Београд 2000, стр. 99.

⁸² Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*, Скопље 1929, стр. 44.

лежишта, а један је разбијен, дубине 110-120 см, отвор 42 (споља мере-но 57 см).⁸³ Бурића, који се такође лепо виде на снимцима, има 25 кома-да, дужине су 66 см, обима од 25 до 30 см. Један од најупечатљивијих утисака на посетиоце, свакако, оставља вински подрум са бурадима. Са-ва Хиландарац бележи да их је било величине од 16.000 па чак до 40.000 ока.⁸⁴ У том „доњем” делу манастира била је и житница, потом дрвар-ница, па и штале; Сава Хиландарац бележи да су имали и 150 грла (што крава, што јунади, но нису били ту смештени). И арх. Дучић и Сава Хи-ландарац истичу да је манастир Хиландар имао имање „највеће од свих атонских манастира”.⁸⁵

Фотографије. Богатство очуваних фотографија у манастиру Хиландару упућује истраживаче на обавезу да се оне каталожки обраде и публикују.

Тај чудесни изум људског рода да се, првобитно сунчевим зра-цима одражен мотив, лице, објекат или догађај, верно и трајно фиксира и тако сачува за потомство, довео је у правом смислу речи до револуци-је у сликовном представљању стварности.⁸⁶ Ништа, па ни „покретне слике” – како су првобитно називани филмски материјали – не може са таквом верношћу да „овековечи” сам трен у људском и, наравно, оп-штем природном постојању, као овај изум. Као што је нашем Тесли „да-то” да нам подари светлост и у сред мркле ноћи, тако нам ова „техника” омогућава да и ми и наше потомство видимо секвенце својих живота за-бележених у једном трену, чиме је и за нас али и за будућа поколења остављен трајан траг онакав какав је тада „виђен”, са свим добрим али и лошим странама битисања (узмимо само пример грдних страдања на-рода; да ли би се ичим другим сем снимцима могло иоле реално доча-рати неко од збивања – повлачење кроз Албанију, Видо... да не поми-њем логоре и разне гулаге); питам се колико смо, уопште узев, и свесни значаја открића овог изума... Фотографија је у Француској академији наука промовисана 1839. године. Дакако да је овај патент узбудио са-временике. Како смо на „терену” крајолика саме Богородице, није за занемаривање подсећање на реаговање црквених лица у вези са овим, јер је, подсећамо, било и позива на линч изумитеља. Наиме, Немци, по-

⁸³ Прецизније: 11 питоса су дубине 110 цм, а 7 их је 120 цм.

⁸⁴ С. Хиландарац, Исто, стр. 75.

⁸⁵ С. Хиландарац, Исто; Н. Дучић, Исто, стр. 22.

⁸⁶ *Fos-grafein*, светлом-писати

дозриви у оно време на све што долази из револуционарне Француске, тражили су сатанизацију изума, јер, писао је *Leipziger Stadtanzeiger*, „Бог је створио човека према своме лику, и ни једна машина коју је направио човек не може трајно задржати слику Створитеља...”⁸⁷ Немам податке о реаговањима Светогораца у вези са овим, но, биће да је у православљу расправљање о сликовном презентирању минуло у историју још са добом иконоборства. У Кнежевини Србији, већ 1840. године, Србин из Загреба Димитрије Новаковић (који је одмах у време промоције фотографије учио о њој од самог Дагера у Паризу) демонстрира овај изум за кнеза Михаила али и грађанство Београда.⁸⁸ Према нама доступним подацима, бар када је о Хиландару реч, биће да је прво снимање у њему обављено од стране једне веома квалификоване експедиције руске Академије уметности. Наиме, П. И. Севастјанов је у три маха боравио у Светој гори (1851, 1857–1858. и 1859–1860) и то са фотографима и типографима. У манастиру Хиландару је, колико смо могли проверити, снимао само исправе (повеље), но и ово би тек требало проверити у Москви.⁸⁹ Уосталом, без тих истраживања, као и детаљнијих прегледа истраживања обављених од стране Грка, нећемо поузданије и више моћи о томе да сазнамо. Што се тиче самог фонда фотографија који се чува у Хиландару, студиозније истраживање започео је колега Драган Булатовић из Музеја примењене уметности, потом колега Вељко Ђурић и потписник ових редова, али су и та истраживања прекинута. Када је реч о нашој „надлежности”, која се односи на „историјску садржину” снимака, како то каже наш законодавац,⁹⁰ биће да овај фонд

⁸⁷ Више у делу Хелмут Гернсхајма, *Фотографија – сажетца историја*, Београд 1973, стр. 23.

⁸⁸ О Новаковићу видети у посебном раду Александра Павловића, *Прво снимање Београда дагеротипијом и Димитрије Новаковић*, *Зборник ИМС*, бр. 19, 1982, стр. 225-233; о почецима фотографије у Срба видети више у делу Бранибора Дебељковића, *Сћара српска фотографија*, МПУ, Београд, 1977, стр. 7 и даље.

⁸⁹ Опис збирке дао је А. Виктор, *Собрание рукописей П. И. Севастјанова у Ойчей Московског јубилног музеја*, 1862/3 (1864), 51-7, 97-104; 1873-5 (1877) 1-14, 18-21; 97-107. Љубазношћу колега из Византолошког института САНУ прегледали смо материјале који се налазе у њиховој библиотеци; најподробније у нас о овоме пише Ст. Станојевић, поменуто дело *Историја српског народа у средњем веку, I, Извори*, на стр. 80. стоји да је у Хиландару снимљено 26 рукописа; о овоме видети и у раду Душана Сиидика: *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, *Miscellanea*, VI, 1978, стр. 181 и даље.

⁹⁰ Видети белешку 3 и текст у вези са њом.

ваља бар трослојно анализирати: 1. *Снимци о манастиру и живоју и раду у њему*, 2. *Снимци важних личности и збивања* који се ту налазе и, 3. *Снимци Дечанске ризнице*. Прва група је, дакако, од највеће важности за братство манастира, друга за општу и стручну јавност, јер ће моћи да се сагледа богати хиландарски фонд личности и збивања, из српске, дабоме и грчке, историје, а трећи, због богатства снимака о знаменитој ризници манастира Дечана, коју су урадили монаси Руси првих година XX века (значај ове дечанске збирке је у томе што на тим снимцима има низ предмета за које се, иначе, према писаним изворима зна да су постојали, а којих више тамо нема).⁹¹ Поред овог дечанског комплета снимака, посебну пажњу заслужује и *фонд који је манастиру њоклонио Ђорђе Рош*. Његов фонд поклоне у целини би заслужио посебан третман код публиковања грађе „покретних културних добара” манастира Хиландара.⁹²

⁹¹ Мирјана Шакота објавила је сав ризнички материјал затечен у Дечанима после II светског рата: *Дечанска ризница*, Просвета – Републички завод за заштиту споменика културе, Београд и Јединство, Приштина, 1984. године, стр. 483, а у раду Димитрија Богдановића, *Исјиси из хиландарског архива, Дечански дневници руских калуђера, Хиландарски зборник*, 7, 1989, стр. 199-259, изворни подаци о проблему у целини више видети код Д. Батаковића, *Дечанско њињање*, Београд 1989, те ће овај фонд моћи релативно добро да се обради. Према нашој евиденцији има укупно 60 мотива (18 из ризница и 42 екстеријера). О сниматељима у време боравка краља Петра I 1910. године у Хиландару видети белешку 58.

⁹² Ђорђе Рош, официр у српској војсци, један од бранилаца Београда у Првом светском рату (видети његову књигу: *На дунавском кеју септембра 1915. године*, Београд 1935), био је он и један од најагилнијих иницијатора скупа са принцом Томиславом, за очување манастира Хиландара; у 1971. години основали су и посебан Комитет за спашавање манастира (више о томе у грађи принца Томислава, Задужбина краља Петра I Карађорђевића, Топола; и у посебно штампаној књизи: *Свејша гора и обнова манастира Хиландара*, Лондон 1971). Ђорђе Рош се и иастанео при Светој гори, у Уранополису, да би боље могао организовати ову акцију. На несрећу, умро је на путу ка Хиландару, па је сада једино световно лице сахрањено код хиландарске гробљанске цркве). Манастиру Хиландару уступио је део материјала: слике, предмете, фотографије (колико се присећам тамо је једно уље Паје Јовановића, портретица краља Александра Обреновића, ордење Роша, веома лепа збирка снимака, и др). О смрти Ђорђа Роша видети у двоброју *Књижевних новина*, бр. 893-894, од 1-15. X 1994, посвећеном манастиру Хиландару, стр. 20 и 33 (умро је „у чамцу”, на путу за Хиландару у 81. години). О овој акцији спашавања манастира Хиландара потпуније пише принц Томислав (Томислав Карађорђевић, *Мемоари*, Задужбина краља Петра I Карађорђевића, Топола-Опленац 1999, стр. 477-498). Знано је да оваква истраживања не могу да се обаве без рада у архивима и библиотекама. Овога пута „жртве” су били сарадници (поред већ поменутих) Централне библиотеке и Архива САНУ, Архива Србије, Трезора Универзитетске библиотеке и Одељења за међубиблиотечку сарадњу Народне библиотеке, а понајвише библиотекар-

*
* *
*

На крају, из изложеног се са једне стране може сагледати жеља, а са друге напори у настојању да се планирани послови од сарадника Историјског музеја Србије обаве. Ако се узму у обзир тегобе са којима смо се сусретали у раду, не чини нам се да су резултати мали. Да је омогућен континуиран рад са свим неопходним пратећим сарадницима, резултат би свакако био далеко плоднији. Чак и само још један одлазак потписника ових редака у многоне би допунио низ значајних података уз презентирани материјале о којима је овде било речи. Но, како без репрезентативне каталожке обраде и публиковања нема другог и бољег решења, то се надамо да ће настављачи овога посла то и обавити. Из тог угла посматрано, овај наш рад је само увод у даља истраживања и ваљан завршетак, а тај *завршетак може да буде ваљан само онда ако се да комплетан инвентар са неопходном каталожком обрадом свих предмета богате ризнице овог манастира*. Укратко да наведемо шта би се тиме добило: 1. *Манастир би коначно имао јачан увид са чиме све располаже*; 2. *Истраживачи би из јачке публикације могли да црпе неопходне податке те би се смањила и потреба сталног одласка и посезања и снимања тих предмета*; 3. *На овај начин би се остварила и заштитна стога блага*, јер би презентирани материјали са свим релевантним подацима, уз снимке, омогућили праћење предмета уколико би се неко усудио да их отуђи; и 4. *Овим би се остварио и неосредан увид за службу техничке заштите*: тачно би се видео степен очуваности за сваки предмет и потреба даљег третмана од стране конзерватора. Душан Миловановић из Музеја примењених уметности, Ранко Беришић из Етнографског музеја и потписник ових редова, још пре једне деценије доставили су о овоме и посебан пројекат Републичком заводу за заштиту споменика културе, али је он негде „затурен”. Овај рад би требало да подразумева мултидисциплинарност, независно од тога да ли ће се материјал презентирати хронолошким редом или пак према врсти материјала (текстил, дрво, метал...) – што је, свакако, питање за екипу која би ово спроводила. Ваља напоменути да је највећи део материјала већ

ке ИМС: Штефица Радмановић и Весна Поп-Лазнић–Драговић. Без предусретљивости њих и свих поименично непоменутих, питање је како би овај рад изгледао. Верујем да им је обављање ових истраживања већа сатисфакција од моје неизмерне захвалиности изражене и усмено и на овај начин.

снимљен, делом и обрађен у ова три музеја, тако да то и не би био неостварив задатак. Уз подршку Министарства културе, самог братства, а верујемо и бројних спонзора, материјална страна не би требало да буде разлог одлагања овог, за нашу науку и културу, и те како важног задатка. Лично опхрван разним другим обавезама, али у уверењу да ћу моћи да наставим овај посао, одлагао сам и публикување појединих предмета о којима је овде било речи. Но, како више „немам времена”, да парафразирам покојну песникињу Десанку Максимовић, саопштих бар на овај начин резултате до којих сам у свом раду дошао. Увек је то, наравно, као и у другим случајевима у науци, само увид у оно до чега се у истраживањима дошло до момента „пласирања” на папир, а дело, како је то упозоравао академик Радован Самарџић, застарева већ уласком у штампу, па можда, другачије не би требало посматрати ни резултате овде саопштене.

POSTSCRIPTUM

Да не би ремегили преглед грађе о историјским предметима, на крају овог рада желимо да се са неколико речи наново вратимо у оно чудесно доба кнеза и деспота Стефана Лазаревића, јер смо убеђени да ови редови заслужују да буду обрађени.

1. *Неколико речи о манастиру Раваница и канонизацији кнеза Лазара.* О овом манастиру написано је доста радова. Ми ћемо само подсетити да је грађена и снабдевена тако и „толико много да је превазилазила и изабране велике Лавре Свете горе”.⁹³ Турци су из ње на дванаест камила однели благо из ризница. Када је и да ли је освећена истога дана када је у њу пренет и земни остатак њеног ктитора кнеза Лазара, на годишњицу страдања на Косову, питање је на које желимо да укажемо.

⁹³ Навод је из поменутог рада др Јустина Поповића, стр. 38. Но, биће да је овај аутор, будући да је премного радио, заменио наводе из житија К. Филозофа, јер је овај цитат тамо наведени поводом деспотовог грађења манастира Манасије; више о томе у делу Даниче Поповић, *Српски владарски грб у средњем веку*, Институт за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, 1992, стр. 129. Када је већ реч о градњама и градитељима из те спохе присетимо се како је велики освајач Тимурленко после битке код Ангоре пустио све српске заробљенике сем зидара, јер су византијски царски изасланици за њих рекли да су исто тако добри као – онда најчувенији – венецијански мајстори; више о томе код др Милице Грковић, *Имена заробљених рајника Стефана Лазаревића у Самарканду. Ономајолошки прилози*, књ. II, Одељење језика и књижевности САНУ, 1981, стр. 93, одакле текст преузима и Радомир Николић, *Да су*

Једна од првих жешћих полемика у нашој научној јавности после Другог светског рата, мада би прикладније било рећи само чарка, била је између два Ђорђа: Радојичића и Трифуновића, у вези са текстом *Похвале кнезу Лазару*. Реч је о следећем. Ђорђе Сп. Радојичић открио је при свом боравку у манастиру Хиландару, новембра и децембра 1952. године, до тад непознату похвалу кнезу Лазару. Прво је о томе изнео само информацију у извештају с тог путовања, а потом је објавио и сам текст.⁹⁴ Не помињући то, Ђорђе Трифуновић даје текст те похвале на савременом српском језику 1957. године. Чак је навео да се „ова похвала досад није нигде објавила”. То је веома неугодно дочекао Милорад Панић Суреџ, на шта му је Трифуновић одговорио у истом часопису.⁹⁵

Срби већтии као и мајстори из Венеције, Гласник Друштва конзерватора Србије, 6, 1982, стр. 27-29; све према К. Мандићу, *Из долине Кашка-Дарја у Самарканд, Нови бехар*, бр. 24, Сарајево 1928, 402.

⁹⁴ Ђорђе Сп. Радојичић, *Старе српске љовеље и рукописне књиге у Хиландару, Архивист*, 2, 1952, стр. 62; Исти, *Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад нејознај сјис с краја XIV века)*, са факсимилом рукописа, *Историјски часопис*, V, 1954-1955, стр. 241-154; касније је дао и превод и коментар у својим књигама *Књижевна збивања...*, стр. 214-217; и у *едицији Библиотека Југословенске књижевности: Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII век)*, Београд, 1960, стр. 119-122.

⁹⁵ Нећемо улазити у употребљену форму израза *објавити*, хтело се рећи да до тада текст није нигде публикован. Потпуније: Ђорђе Трифуновић, *Похвала кнезу Лазару, Дело*, 3, за 1957. годину, стр. 586-589; Милорад Панић Суреџ, *Нашла млада секиру иза врата, Дело*, 1957, стр. 922-923; Ђорђе Трифуновић, *Млада са секиром, Дело*, 1957, стр. 924-925. Не могу да се суздржим а да о Ђорђу Сп. Радојичићу не кажем неколико речи. Био је син Спасе, професора Правног факултета, изузетне ерудиције и проницљивости, али необуздана језика. Тешко је чак и набројати колико је истинских открића учинио као историчар и историчар српске књижевности средњег века. Катедру у Београду међутим није могао преузети, али га узима млади Филозофски факултет у Новом Саду који није имао могућности да бира политички „подобне”. Био сам његов студент а тек пре коју годину схватио сам зашто је један тако врстан зналац остао и без катедре па и без доктората (у САНУ је ипак изабран за дописног члана). Његов рођени брат Живојин, пуковник, био је ађутант краља Петра II Карађорђевића у време емиграције (трећи брат био је проф. физике у Оксфорду). Понекад сам га пратио од факултета – после предавања – до његовог стана у непосредној близини. С времена на време он би се окретао, као да се прибојавао да нас неко прати. Наравно да није био близак режиму, али је то веома строго прикривао и покушавао да и он тумачи историјске процесе у складу са историјским материјализмом. Но, чим је стскао услов за пензионисање, он је то одмах и искористио. Милорад Панић Суреџ, уман, вредан, од режима, посебно за живота Александра Ранковића, поверљив, био му је наклоњен, па како видимо, и у овом случају му је помогао. Радојичић би се тешко упуштао и у јавну полемику, јер, шта га зна „ко иза тога стоји”. Само онима којима је до краја веровао, а ти су били веома ретки, говорио је (слично језуитима у Хрватској) да „у партију треба улазити и разарати је изну-

Да ли исцрпљени у тој „чарки”, они као да нису имали снаге за даље анализе и указивање и на друга евентуална спорна места у овом тексту, који је, иначе, у низу детаља, особен за оно доба Србије. Разлике у детаљима ове двојице аутора при осавремењивању превода тог текста на данашњи српски језик видне су, али се они око тога не споре. Нема полемике ни око самог наслова, у чему се иначе радикално разликују. Радојичић је текст назвао *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, Трифуновић то преименује у *џрлошко жиџије*, мада је у првом моменту био преузео наслов Радојичића.⁹⁶ Радојичић ово није коментарисао, али као да прихвата доиста логично тумачење Трифуновића, јер у каснијим својим текстовима, код помена овог житија, избегава наслов.⁹⁷ Ове напомене дајемо ради што потпунијег увида у један проблем који као да је измакао дубљој анализи а, видеће се даље, веома много значи код овог текста. Наиме, поменути текст сачуван је у једном препису из раваничког синаксара, урађеног око 1460. године. Већ у почетном делу текста, у дну странице (данас би рекли „у фусноти”) стоји следеће:

~~Али ја не знам да ли је то белешка унета из предлошка, или ју је унео преписивач, немогуће је одредити пошто оригинал није сачуван (Трифуновић мисли да је то унео писац преписа).⁹⁸ И у једном и у другом случају ова забелешка је подједнако важна (нама се чини вероватнијим тврђење Трифуновића). Радојичић је сматрао да је година 1390. погрешно унета од преписивача, јер је Косовска битка била 1389. године, и како тамо стоји: У уџорак, месеца јуна 15. То прихвата Трифуновић као исправно запажање.⁹⁹ То, рекли бисмо, набеђивање да је преписивач погрешно код исписивања године, дабоме да је донело проблеме. Да су прихватили оно што тамо пише (Ђорђе Сп. Радојичић иначе исправно у савреме-~~

тра”; и када би ово изговорио, било је то позивање на оно што се у Хрватској препоручује, покушавајући тиме да себе заштити... Није имао деце те је волео студенте, па и они њега; предавања „Чика Ђоке”, како је назван, била су редовно посећена и студенте је било стид да његов предмет не знају, те је та атмосфера више подсећала на фамилијарни него службени однос.

⁹⁶ Видети претходну белешку.

⁹⁷ Код Трифуновића видети *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, стр. 14-15; Код Радојичића у поменутој *Анџологији*, стр. 119.

⁹⁸ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи...*, стр. 29; горњи текст пренели смо према Радојичићу, ИЧ, стр. 251.

⁹⁹ Ђ. Трифуновић, *Истио*, стр. 29.

ној верзији издваја први део у тој белешци, ми ћемо га дати у савременој транскрипцији према оригиналу: *Године 1390. У уторак месеца јуна 15.*) могло се много шта из овог текста извући.¹⁰⁰ Биће, међутим, да се прва напомена у том тексту односи на годину преноса моштију кнеза Лазара у Раваницу, његову канонизацију, освећење самога храма, па можда и сам настанак овога по много чему изузетног и драгоценог текста. Цео садржај, па и начин састављања текста, и драматика која проистиче из текста, томе иду у прилог. Глобално узев, текст има три целине, што је већ и навођено од поменутих аутора: Уводни део и почетни стихови говоре шта бй, вь тѣжде д(ъ)нь..., како говори већ прва реченица, тј. о кнезу Лазару, Косовској бици и тисућа са њим изгинулих на Косову. Стиховима се они уздижу, посебно, дакако, сам кнез Лазар: „... велим да си – Христе мој – уздигао овога твог благородног и кротког слугу Лазара.” – Како то преводи Трифуновић.¹⁰¹ Следи прозни део где је кратко житије кнеза Лазара, како је то у синаксарима и чињено. Наравно, опет са подсећањем: „Тада шта је било, о свештени и часни саборе, ко да вас извести...” Мисли се, дакако, на сам присутан скуп у Раваници при канонизацији о чему је у поменутој литератури довољно расправљано (оно, тада, односи се, наравно, на Косовску битку). Каже се, уз остало, пошто је Лазара и косовске мученике венцем „Господ украсио... учини да ликују с онима који су од века угодили Христу...” (према преводу Радојичића, код Трифуновића је то изричније: „Учини то...”).¹⁰² Иза тог прозног дела, где се у синаксарима уобичајено текст

¹⁰⁰ Између године 1390, и дана (Уторак) стоји у средини тачка. Пунктум или крстић, писани су пред нечим што садржински треба раздвојити, писао је Даничић, *Сийнији сийси Ђ. Даничића*, књ. III, приредио Ђ. Трифуновић, САНУ 1975, стр. 29. О датирању видети поред радова Ђуре Даничића и Петра Ђорђића, *Историја српске ћирилице*, 1971, стр. 183. и даље, Љуба Стојановић, *Сѣари српски зайиси и наѣйиси*, СКА, књ. VI, 1926, стр. 177-219, Станоје Станојевић, *Сѣудије о српској дипломатици*, Глас, СКА, СХХХII, 1928, стр. 46-57. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова. Означавање времена*, Београд 1974, стр. 176-180, *с(ѣ)рока*, стр. 316-317 и стр. 120 и 268, па и два рада Вл. Ћоровића о утицајима код „стarih словенских записа”, *Глас СКА, LXXXIV*, 1910, и *Глас СКА, CLXXVI*, 1938.

¹⁰¹ Ђ. Трифуновић у *Делу*, стр. 586.

¹⁰² Ђ. Радојичић, *Анѣологија...*, стр. 121, Ђ. Трифуновић, *Дело*, стр. 587. Није без значаја подсетити и на податак да је Стефан Немања канонизован за свеца на годишњицу смрти (више Д. Костић, *Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона, Светѣосавски зборник*, I, Београд 1936; стр. 129). Несумњиво је да су се Лазаревићи и на овај начин *дуѣлог светѣородја* – с обзиром да је кнегиња Милица од лозе Немањића – желели што више учврстити у власти у оно изузетно немирно време...

завршава, следе наново стихови чему су посвећена чуђења одкуда то ту. Ако се пак погледа садржај стихова овог трећег дела, како је то већ Трифуновић приметио, који више „казују него што певају”, види се да су они посвећени освећењу манастира: „У часно, свето и преукрашено ново насеље... прими... и твоје смерне скрушене слуге...” Овај податак о новом и *преукрашеном насељу*, наравно, манастир Раваницу, могао би се односити на преиначење (пресликавање) ктиторских портрета преко већ раније урађених Константина и Јелене пре канонизације кнеза Лазара.¹⁰³ Из реченог може се закључити да година није погрешно унета и да се она односи на пренос Лазаревих моштију, његову канонизацију, па и освећење манастира Раванице. Највероватније да је исте године настао и овај текст синаксара, сасвим исправно, дакако, унет за месеце март–август.¹⁰⁴ Ми на све ово само подсећамо и остављамо детаљније анализе за шире студије, но, још једном истичемо, да је било оправдано и потпуно природно да се на годишњицу погибије кнеза Лазара на Косову његово тело пренесе у његову задужбину, ово тим пре што су то његова деца тражила.

2. *Реч-две о српском грбу*. Биће речи о „*четири оцила у српском грбу*”. И пре и после Соловјева¹⁰⁵ наводи се као најпоузданије

¹⁰³ Драгомир Тодоровић је ово обрадио у два рада: *Портрети кнеза Лазара у Раваници, Раваница*, споменица, стр. 39-43, и у раду *Првобитни изглед ктиторских портрета у Раваници, Зограф*, 14, 1983, стр. 68-72. Видети дело Марине Беловић и Радомира Николића, *Када је подигнута и живописана Раваница, Саопштење*, XV, 1983, стр. 45-66. *Раваница, историја и сликарство*, 1999, са најпотпунијом литературом; о првобитном грбу кнеза Лазара видети код Бранислава Тодића, *Митрополија у Приштини – прва гробна црква кнеза Лазара*, у делу: *Свети кнез Лазар*, стр. 163-169. О сахрањивању више код Данице Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 1992, стр. 125 и даље.

¹⁰⁴ *Уторак, месеца јуна*, 15, како то Радојичић наглашава издвојено од године 1390, сасвим исправно, односи се на дан Косовске битке 1389. године. Ми смо замолили ауторе CD-ROM-а *Освећење времена*, Београд, 2000 (Љубомир Радановић, Слободан Делић) да нам провере дан Косовске битке, тј. Видовдан, када је „падао” у следећој 1390. години. Они су потврдили уторак у 1389, а у 1390. је то била среда, па и ово говори у прилог претпоставке да преписивач не греша (година је, дакако, писана, као што смо и навели у оригиналу, словним знацима). Није за занемаривање констатација Бошка Бојанића (*Генеза косовске идеје у првим јосикосовским хагиографско-историографским списима*, у делу: *Косовска бишка и последице*, реферати научног скупа у Химелстиру 1989, издање САНУ, Балканолошки институт, књ. 44, Београд 1991, стр. 16-17 и 24): „Вероватно најстарији од ових списа... јесте *Пролошко житије кнеза Лазара са стиховима*”, пише он.

¹⁰⁵ Др Александар Соловјев, *Историја српског грба, Српска мисао*, Мелбурн 1958. Ова тема је „зрела” за савременији поглед и обраду; видети о томе (и библиографију) више у делима: *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Д. Спасић, А.

тумачење знака између кракова крста да су то оцила, а као потпуно извесно да се јавља у доба продора Турака у српске земље. Ово друго је неспорно, тај знак се доиста у нашој материјалној култури може пратити тек од доба о којем је до сада у овом раду највише било речи: доба обласних господара и продора Османлија. Увелико је о томе у нашој науци расправљано и ми на то нећемо указивати, већ ћемо само подсетити да су ти материјални очувани знаци најизразитије видљиви у Марковом манастиру и на полијелеју који је по налогу кнегиње Милице урађен за манастир Дечане.

Цивилизације које дуго трају имају веома префињено изграђену симболичку поруку и комуникацију путем знакова. У нас се томе, до појаве радова др Јанка Магловског, ипак, мало придавала пажња. Обично су се чак и историчари уметности задовољавали констатацијом да је то флорални, геометријски или неки други мотив, ни не покушавајући да проникну у тајну поруке: које је њихово значење и шта ће баш то тамо.¹⁰⁶ Неспорно је да неке моменте треба имати у виду. Нама савремени, сада свемоћни Запад, глобално узев, из паганске цивилизације ускаче у хришћанство, и једва да је дотакнут хеленском културом, и то оном посредном, римском. Па и хришћанство Рима нема ону разиграну, разуђену и богату маштовитост Истока. Отуда ће после крсташких ратова, када се неминовно јавља потреба за разазнавањем ратника у биткама

Палавестра, Душан Мрђеновић, прво издање 1987, друго 1991; *Грб Србије, развој кроз историју*, Милица Милићевића, *Службени гласник*, 1995; Смиља Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, САНУ 1994. Посебна издања, књ. DCXXIII, Историјско одељење, књ. 18. Поменуто дело П. Радичевића, види белешку 18, скоро је у целини посвећено овом знаку – оцилима, како каже аутор.

¹⁰⁶ Најсликовитије г. Магловски то показује у фасцинантној симболици пластике манастира Дечана: Јанко Магловски, *Дечанска скулптура – њрограм и смисао у делу Дечани и византијска уметност средином XIV века*. Међународни научни скуп поводом 650-годишњице манастира Дечани. Скуп је организовала САНУ 1985, а књига је изашла 1989. Видети од Магловског и Знамење Јудино на сџуденичкој ѓрифори, *Прилог иконологији сџуденичке ѓласџике II*, *Зограф*, 15, 1984, стр. 51-57, и *Сџуденички јужни ѓорџал*. *Прилог иконологији сџуденичке ѓласџике*, *Зограф*, 13, 1983, стр. 13-27, као и *Земљоделска симболика у свеџосавској ѓрадицији*, у зборнику радова са научног скупа у САНУ 1996. године *Свети Сава у срџској историји и ѓрадицији*, научни скупови књига LXXXIX, Председништво књ. 8, Београд 1998, стр. 369-383. и *Скулптура Пећке ѓџиријариџије*. *Моџиви, значења*, у зборнику радова научног скупа из децембра 1987: *Архиеџској Данило II и његово доба*, научни скупови књ. LVIII, Одељење историјских наука књ. 17, САНУ 1991, стр. 311-328.

„до грла” у прашини, јавила потреба и за јасним и лако препознатљивим означавањем – на штиту, застави, одећи, оружју. Изградили су на Западу не дуго иза тога читаву науку о грбовима, а након (њима неопходне) ренесансе, створили су и узоре (правила) за „остали свет”.¹⁰⁷ Исток, па и Источно римско царство, тј. Византија, цео миленијум иза „пада Рима”, у много чему остаје настављач античких узора. У симболици можда и понајвише. Већ смо поменули како ово веома добро показује господин Магловски. Не тако давно колега Андреј Вујновић указао је у једном разговору за новине да би требало видети није ли и тај знак у краковима крста преузет из богате античке ризнице симбола.¹⁰⁸ Указао је на тип малоазијског штита, *џелџу*, који се јавља и на нашем терену у касноантичким мозаицима (Медиана, Гамзиград и другде).¹⁰⁹ Њихова симболика је тамо јасна: штит кући, храму, домаћину. Такође недавно, саопштио нам је (у овом *Зборнику* заступљен својим радом) проф. арх. Александар Радојевић, како је у Шпанији нашао на црквама крст „са четири оцила”.¹¹⁰ Тек смо после овога боље схватили опаску господина Драгомира Тодоровића о српском преузимању тог знака у крацима крста из знамења Византије.¹¹¹ Но, нико

¹⁰⁷ У најмању руку чудно је како неки наши истраживачи покушавају да и у немањихком добу траже ознаке по угледу „на Запад”. Једноставност симболике је за њих знак неразвијености! Тај исти Запад пак требао је да прође „тисућлетну” културну транзицију да би схватио оно што се на Истоку давно практиковало: једноставност симболичке поруке. Ми видимо како у њих тек данас, понајпре у привреди, та симболика иде до крајности упрошћено али са јасном поруком. Тако једна од најјачих фирми („Најк”, на пример) дајући само „знак штиклирања”, поручује да је то проверена роба, „да је све ОК!” – јапански знак бр. 1 – и она је пример другима, па је настало право помодарство у тој једноставности порука помоћу сличних знакова...

¹⁰⁸ М(илена) Марјановић, *Прилог џумачењу симбола у српском грбу...*, разговор са А. Вујновић, *Политика Експрес*, 30. април–3. мај 1994, стр. 10; нашу подршку овом Вујновићевом указивању на знак пелте, Милена Марјановић, *Зашићо је зашићени знак Србије и даље ошворено њишање. Грб није еџикеша. Ексклузивно, Политика Експрес*, 9.VII 1994, стр. 5.

¹⁰⁹ Веома илустративно се то може видети у богатом каталогу изложбе у Галерији САНУ: Драгослав Срејовић, *Римски царски градови и њалаше у Србији*, САНУ, МСМХСЦ-П, стр. 173, 264 и 268.

¹¹⁰ Г. Радојевић ће ово посебно публиковати. Реч је о једној прероманској цркви недалеко од Овиједа: Santa Cristina de Lena, IX век; исто као у Византији, ранији сукоб са арапским освајачима условио је и ранију појаву овог знака у краковима крста (штета је да се у овом раду не можемо дуже задржати на свим значењима овог симбола у каснијим временима и другим просторима).

¹¹¹ Драгомир Тодоровић, *Полијелеј у Марковом манастиру, Зограф*, 9, 1978, стр. 28-36; Исти, *Налази из сџаре солунске ливнице, Хиландарски зборник*, 8, 1991, стр. 99-124.

од нас није видео једну веома јасну околност. *Знамење ишииџа, џиџа малоазијске џелџе, нашао се џрвобиино у краџима крџа на свим ободним џодручјима судара хриџћанџива и ислама, са симболичким значајем: „заџиџиџе крџа од некрџа”*. У Србији се тај знак такође јавља, али тек онда када се јавила и та непосредна опасност: после Марице и Косова, и то је несумњиво.¹¹²

3. *Осврџ на грађење храмова Лазаревиџа*. Трећа тема овог поглавља – *Хирон у џласџици манаџиџа Калениџ* – проистекла је из (не само за овог аутора) фасцинантне појаве моравске архитектонске школе.¹¹³ Конкретно, за нас један колико чудан толико, рекли бисмо, и диван „сусрет” народног певача и неимара. *Мислимо, дабоме, на Рада Неимара, како је овековечен у еџској народној џоеџији и, џоџом, како се он одужо џом џевачу својим Хироном у каменој џласџици храма манаџиџа Калениџа*. У вези са овим, да и овде поновимо како би и овом питању требало посветити посебну расправу, но ми ћемо учинити у вези са овим само краћи осврт.

За многе истраживаче, па међу њима можда и најлуциднијег и најученијег Светозара Радојчиџа, Калениџ је „... најлепши и најбољи очувани споменик ове оригиналне декоративне школе старе српске архитектуре”. Исти аутор сматра да се ова школа појавила и „изумрла на свом земљишту... Скупи, технички тешко изводљиви покушај да се ова необуздана а ипак педантна ситна фантазија сликара орнаментике ожи-ви у монументалним облицима стварне црквене зграде није се могао ду-

¹¹² Овим, дакако, не мислим да треба спорити нашим „илирцима” и романтичним занешењацима из доба обнове српске државе и њених симбола, и да се у једном моменту тај знак доиста схвата и уноси као симбол огњица, а у другом, као ћирилично слово С; највећа је грешка искључивање појединих варијанти, не треба прилазити са унапред донетим закључком да мора бити „или-или”, већ треба потражити образложење зашто се крст са одређеним знаком у краковима у различитим временима и на различитим просторима појављује са различитим симболима између кракова. Ово, наравно, не треба мешати са магијским словним знацима исписиваним око крста („Крстна словеса”, видети у *Азбучнику Ђ. Трифуновиџа* стр. 126-127).

¹¹³ Ова трећа, последња напомена што је уносимо у овај текст, није, дакако, као уосталом ни претходне две, „морала” ући у делокруг овог рада. Но, као сваки аутор, то и потписник ових редака има своје „слабе стране”. Једноставно су нас ове три теме оптерећивале и наметале нам се за обраду, али како је потписани „поодмаклих година и нарушеног здравља”, дозвољава себи да, размишља и о ограничавајућем времену потребном за та истраживања на терену! Нека се, према томе, не замери аутору на овим опаскама и делимичном одступању од приказа само „историјских предмета” у манастиру Хиландару.

го одржати”.¹¹⁴ Као да овај кратки бљесак, наставља Радојчић, бива „везан за неколицину мајстора који су подизали цркве за чланове породица Лазара и Стевана”.¹¹⁵ Овај стил се доиста појавио, развио и нестао са овом двојницом владара. Но, Ђорђе Мано Зиси сматрао је да код манастира Каленића већ имамо „префињену декаденцу”, подстакнут, ваљда, пребогатом декоративношћу, мада се та орнаментика нигде не понавља у форми пуког опонашања; појава ових облика преплета и розета као да иде у бескрај – *илетенија словес* пренела се тако из литературе и на ове прекрасне фасаде.¹¹⁶ Када се кнез Лазар одлучио да гради манастир Раваницу, каже народни певач: „Саставише хиљаду мајстора /и хиљаду младих сараора/ А преда њих Рада Неимара.” Радиле су, каже се даље, без одмора, и уместо 12 година завршише је за годину дана. Дакако, народни певач када претера онда то доиста нема мере, па је тако било и са временом изградње овог манастира. Но, то је, дабоме, због појачања утиска на слушаоце, јер је, каже певач, „предузимач радова” – како бисмо то данас рекли, био нико други до кнежев таст, стари Југ Богдан, проневерио новац па је око тога настало не мало проблема. Може се помишљати да је ово оцрњење старог Југ Богдана и његових девет синова – каснијих легенди Косовског боја – могло у песми настати, па и остати у стиховима, само отуда што су настали пре него што су „зашли у легенду”, тј. пре Косовског боја („Шури кнезу растурише благо”). Овоме је као противтежа стављена честитост и ваљаност радова Рада Неимара.¹¹⁷ Уколико би то било тако, да су стихови непосредно настали да их је слушао и сам Раде Боровић, могло је доћи до његовог одужења народном певачу у модификацији кентаура Хирона у Калени-

¹¹⁴ Светозар Радојчић, *Каленић*, Издавачки завод Југославије, Београд 1964, стр. III и IV.

¹¹⁵ Исто.

¹¹⁶ Ђорђе Мано Зиси, *Сџара црква у Смедереву, Сџаринар*. Нова серија II, 1951, стр. 154. Најпотпуније је скулптура и декоративна пластика манастира ове школе обрађена у делима двеју дама: Јованка Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 1971; Надежда Катанић, *Декоративна камена илустрација Моравске школе*, 1988. О складу плетења речи, потом и тог одраза, у илустрацији књига, па и у каменој пластици писао је С. Радојчић: *Насловна сџарана хиландарског њесходнева, Хиландарски зборник*, 2, 1971, стр. 89. Ранију литературу о „плетеније словес” видети у поменутом *Азбучнику* Ђ. Трнфуновића, стр. 237.

¹¹⁷ Стихове смо узели из песме *Ојей зиданје Раванице*, Вук Стефановић Караџић, *Српске народне њесме II*, Просвета, Београд 1969, стр. 150. и даље. О Раду Неимару више видети у делу Срђана В. Ђурића, *Љубосишња*, 1985. стр. 44-45. Код овог аутора видети о Раду Боровићу и другу литературу.

ћу. На хронологију настанка манастира моравског стила већ смо указали, па и на литературу о томе; овде ћемо само подсетити и на неопходне расправе у вези са датирањима народне поезије,¹¹⁸ а скренућемо пажњу на однос истраживача према овом каленићком кентауру. Роксанда Пејовић, и поред уочавања да топос *гоуслехъ* не треба тумачење јер се јавља у тадашњим савременим текстовима (и црквеним), одбацује идеју да каленићки кентаур Хирон држи гусле. Главни разлог је њихов изглед („кентаур свира у врсту ребека”), сматра она у својој доиста изванредној докторској дисертацији.¹¹⁹ Потом наводи и чињеницу да инструмент стоји на рамену а не како то гуслари чине, на коленима. Ставовe ранијих истраживача који су подразумевали да су гусле на дворовима Немањића и Лазаревића свирачи држали као и друге гудачке инструменте уз лице, на рамену, не прихвата (за доба, од XVI века, када гусле и имају онај изузетни значај у одржању националне свести, па се и у сликовним материјалима тако јављају, не спори). Вл. Р. Петковић је писао још 1926. године следеће: „Уместо лире, наш Хирон држи у левој руци и на рамену гусле, а десном гуди...”¹²⁰ Као што спомену смо, на ово само скрећемо пажњу. Егзактног, неспорног факта тешко да ће икада

¹¹⁸ „Висока песничка својства песме *Ойейи зидање Раванице* никада нису могла бити досегнута” – писао је академик Мирослав Пантић, *Раваница у народној њесми, Сјоменица о шестој сјогодишњици манастира Раваница*, Београд 1981, стр. 189. Видети о датирању рад Драгутина Костића, *Старост народног њеског њесништѡва нашег*, у *Јужнословенском филологу*, 12, 1933, стр. 1-72, и рад Наде Милошевић-Ђорђевић, *Њеске њесме „средњих времена” и српска средњовековна књижевност*, у *делу Свѡиши Сава у српској иштѡрији и ѡрадицији*, САНУ, Научни скупови, књ. LXXXIX, 1998. Председништѡво, књ. 8, стр. 321-336. Да кажемо, нажалост, сведоци смо о овом збивању у време распада Југославије и новог прогона Срба, и управо у наше време настанка нове десетерачке поезије о тој катаклизми. Једна од тих изузетно лепих песама доспела је и до нас. Када смо питали за аутора, речено нам је да је аутор то записао кад је био у избегличкој колони на путу за Србију али да је умро негде код Бијелине (песма се зове *Селидба*, настала је у лето 1995. године; и као у ранијој поезији ове врсте окосница је збивање; овде су наведена чак и тачна места, па и нека имена, а све је остало „надградња” народног певача). О прерастању стварних збивања у легенду показали смо уз могућу тачну проверу података на примеру из устанка у Босни 1876-77. године; Ђ. Митровић, *Једна ѡйзѡда из односа Васе Пелагића и кнеза, касније краља Пејтра I Карађорђевића*, у зборнику радова научног скупа у САНУ маја 1998, *Живѡи и дело Васе Пелагића*, САНУ и Завод за уѡбенике и наставна средства Србије, Београд 1999, стр. 235-243.

¹¹⁹ Роксанда Пејовић, *Предсѡаве музичких инструмената у средњовековној Србији*, САНУ, Посебна издања, књ. DXLIX, Одељење ликовне и музичке уметности, књ. 4, 1984, стр. 104.

¹²⁰ Вл. Р. Петковић – арх. Жарко Татић, *Манастир Каленић*, 1926, стр. 32.

бити, па ће се и даље о овоме, верујемо, разни аутори различито изјашњавати. Наш утисак је да то не може бити све измишљено у каснијим временима и унето у десетерачку поезију; основица радње по нашем мишљењу – како смо већ и изнели – морала се зачети у оном времену.¹²¹

¹²¹ Видети текст пре белешке 117 и белешку 118. Не треба, наравно, искључити ни ону варијанту односа код неких истраживача, на коју указују психолози код „учених”, а који се држе „правила”: „Једно су Срби интелектуалци, а друго су Срби гуслари.” Проф. др Петар Опалић, *Могући психо(патоло)шки корени сукоба Срба и Хрватша, Зборник о Србима у Хрватској*, 4, САНУ, 1999. стр. 201. Има, нажалост, од овога и тежих квалификација! Наше епско песништво, поређено са највећим достигнућима људског духа, очаравало је и великог Гетеа, проглашава се ни мање ни више већ варварским!?! (више: *Двери*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Ђурђевдан 2000. године, стр. 23).